

Arheologija težavne dediščine in izkopavanje množičnega grobišča iz druge svetovne vojne pri Zakrižu

1.01 Izvirni znanstveni članek

Archaeology of difficult heritage and excavation of a Second World War mass grave near Zakriž

© Uroš Košir

Avgusta, raziskovalna in storitvena dejavnost d. o. o., u.kosir87@gmail.com

© Petra Leben Seljak

Zasebna raziskovalka

Izvleček: Prispevek obravnava arheologijo težavne dediščine 20. stoletja na primeru raziskave prikritega množičnega grobišča pri Zakrižu v okolici Cerkna, kjer je marca 1945 partizanska vojska usmrtila 22 ali 23 oseb. Analize odkritih predmetov so omogočile poimensko identifikacijo ene izmed žrtev, obenem pa rezultati nakazujejo na žrtve različnih vojsk; med žrtvami so bili verjetno tudi civilisti. Tekom raziskave je bila opravljena tudi antropološka analiza posmrtnih ostankov, ki opredeljuje spol, starost in telesno višino žrtev ter osvetljuje morebitne patološke spremembe.

Ključne besede: Zakriž, težavna dediščina, druga svetovna vojna, množična grobišča, prikrita grobišča, analiza predmetov, antropološke analize

Abstract: The article addresses the topic of archaeology of difficult heritage on the basis of concealed mass grave excavation at Zakriž near Cerkno (Slovenia), where the partisan army executed 22 or 23 persons. Analysis of small objects discovered there contributed to the identification of one of the victims and revealed affiliation of the victims to different armed forces. Some finds indicate the possibility of civilian victims as well. Anthropological analysis of human remains was also conducted, providing insights into sex, height, and age of the deceased.

Keywords: Zakriž, difficult heritage, Second World War, mass graves, concealed mass graves, finds analysis, anthropological analysis

Arheologija težavne dediščine

Človeška zgodovina je zaznamovana z nasiljem že od pojava prvih orožij od paleolitika dalje (Carman 2013, 26; Carman, Harding 2006; Fernández Götz, Roymans 2017), arheologija pa se pogosto ukvarja z nasilnimi dejanji človeštva in z njihovimi posledicami (glej npr. Keeley 1996; Carman 1997; Martin, Frayer 1997; Carman, Harding 2006; Raaflaub, Rosenstein 1999; Osgood *et al.* 2000; Osgood 2005). Mlajši kot so arheološki ostanki nasilja, tem bolj postajajo občutljiva tematika tako v stroki kot v javnosti. Arheologija se v zadnjih nekaj desetletjih vedno pogosteje posveča modernim konfliktom, med katerimi prevladujejo predvsem raziskave prve svetovne vojne (glej Saunders 2000; isti 2002; isti 2003; isti 2004; isti 2010; Faulkner, Durrani 2008; Robertshaw, Kenyon 2008; Desfossés *et al.* 2009; Osgood, Brown 2009; Nicolis *et al.* 2011) in druge svetovne vojne (Moshenska 2007; isti 2010a; isti 2010b; Carr 2010a; isti 2010b; Glass 2012; Rowe 2012; Banks *et al.* 2017; Seitsonen 2018; Seitsonen, Koskinen Koivisto 2018), precej pozornosti pa je posvečene tudi obdobju hladne vojne (Schofield *et al.* 2002; Cocroft, Wilson 2006; Schofield, Cocroft 2007; Maus 2012; Powell 2012). Arheološko preučevanje modernih konfliktov ima svojo zgodovino tudi v Sloveniji.

Ostaline bojišč, pokopališč, množičnih grobišč, taborišč in vojnih zločinov so obenem primeri težavne dedišči-

ne¹, ki velikokrat zahteva drugačne pristope kot preostala dediščina. S težavno dediščino so pogosto povezana raznolika osebna in kolektivna čustva, ideološke in politične napetosti, zaradi česar je njena interpretacija lahko izredno kočljiva (Zalewska *et al.* 2017, 16). Kot pravi Sharon Macdonald, avtorica knjige *Difficult Heritage*, je težavna dediščina lahko kočljiva, saj lahko razdirajoče vpliva na sedanost in morebitno temačno prihodnost (Macdonald 2009, 1). Obenem izraz »težavna dediščina« ne sme zavajati in napeljevati, da gre za dediščino, ki bi bila zaradi svoje »težavne« narave odrinjena na rob ali močno zanemarjena. Na splošno lokacije bojišč, pokopališč, množičnih grobišč, taborišč, pomorov in drugega terorja postajajo turistične atrakcije, del tako imenovanega temačnega turizma (Gosar 2015, 17; Gosar *et al.* 2015).

Težavne dediščine se dotikajo tudi številne zgodovinske, antropološke, interdisciplinarne in arheološke raziskave po celem svetu. Raziskave koncentracijskih in ujetniških taborišč, zaporov (npr. González Ruibal 2011; isti 2012; Theune 2013; Košir 2017b; Kobiałka *et al.* 2017), mest množičnih pobojev (npr. Godziemba Maliszewski 2017) in množičnih grobišč (npr. Siemińska 2017) nam prinašajo vpogled v pogosto prezrte in prikrito dogodke modernih konfliktov.

1 Pojem težavna dediščina izvira iz angleškega poimenovanja *difficult heritage*, v slovenskem prostoru pa se zaenkrat večinoma pojavlja predvsem v muzejskih kontekstih (novejša zgodovina in človeški posmrtni ostanki).

Tudi na območju Slovenije je veliko težavne dediščine, njen precejšnji delež predstavljajo prikrita grobišča iz obdobja druge svetovne vojne in povojnega časa. Gre za posamezne in množične grobove, katerih lokacije v bivšem političnem sistemu niso bile obeležene oziroma so bile načrtno prikrite širši javnosti in zamolčane (glej Ferenc 2012, 7). Zagotovo velja, da raziskave prikritih grobišč še danes razdirajo javnost, mnenja arheologov o tovrstnem početju pa so deljena. Poudariti je treba, da ravno arheologija pomembno prispeva k poznavanju te težavne dediščine, saj s svojimi pristopi omogoča kakovostne in verodostojne podatke o žrtvah ter o dogodkih iz tako nedavnega, a za mlajše generacije oddaljenega obdobja.

Raziskave prikritih grobišč v Sloveniji

Z bližanjem razpada nekdanje Jugoslavije so začele na dan prihajati tudi zamolčane žrtve komunizma, po letu 1991 pa se je pojavilo množično gibanje za obuditev imen teh žrtev (Velikonja 2008, 50). Leta 1990 je bila ustanovljena prva Komisija za reševanje vprašanj prikritih grobišč, leta 1991 pa so bili prvič obravnavni ostanki žrtev povojnega nasilja (Balažic 2008, 45; Ferenc 2012, 16). Inštitut za sodno medicino je 6. 6. 1991 na lokaciji Zakovški gozd pri Zaplani izkopal posmrtno ostanke pobitih oseb, njihov izkop pa je odredilo Temeljno sodišče v Ljubljani (Balažic 2008, 45). V takratnem času so izkope večinoma odredila sodišča (1994 – Temeljno sodišče Kranj, 1996 – Okrajno sodišče Celje) ter nekatere občine (1996 – občina Koper) (Balažic 2008, 45–46; Ferenc 2012, 16–17). Pri delu s posmrtnimi ostanki iz prikritih grobišč je prišlo do razmejitve med delom vladne komisije in Inštitutom za sodno medicino Medicinske fakultete v Ljubljani (Jamnik 2008a, 84). Vladna komisija se je pri svojih prvih raziskavah opirala na izkušnje Inštituta za sodno medicino, ki so jih pridobili v Celju, Mariboru in Slovenski Bistrici (1996, 1999, 2001) (prav tam, 86). Poleg izkopov sta potekala tudi sistematično dokumentiranje in evidentiranje grobišč. Do leta 2007 je bilo na primer evidentiranih 57 lokacij, izmed katerih je bilo nekaj medvojnih (Jamnik 2008b, 100), leta 2011 pa je bilo evidentiranih že več kot 600 grobišč (Jamnik 2011b, 75). Pavel Jamnik je kot glavni namen ob odkritju in evidentiranju grobišč izpostavil ugotovitev identitete žrtev (Jamnik 2008b, 100), kar se je izboljšalo predvsem po letu 1995 z začetkom uporabe DNK analiz (Balažic 2008, 45). S tovrstnimi analizami so pri nas prvič uspe-

šno identificirali posmrtno ostanke šele leta 2002. Šlo je za primer na Jelovici ubitega Franca Šolarja, ki so ga svojci lahko pokopali po 59 letih (Ferenc 2012, 18).

Ekshumacije, ki so se večinoma² začele izvajati po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 (glej Ferenc 2012), so bile opravljene po različnih metodoloških pristopih. Leta 2003 je bila opravljena prva ekshumacija (lokacija Jelenca pri Šmarjeti) po načelih forenzične antropologije z izkopom po arheološki primerljivi metodi (Jamnik 2008a, 87; Ferenc 2012, 18–19). Raziskave so šle korak dlje po letu 2005, ko so si člani Kriminalistične policije in Vladne komisije v Bosni ogledali izkopavanja množičnega grobišča iz vojne na Balkanu. Jamnik opisuje, da so bile raziskave primerljive arheološkim metodam dela z geodetsko umestitvijo trupel in pripadajočih predmetov (Jamnik 2008a, 87). Do takrat so pri nas izkopavalci večinoma sproti pobirali odkrite kosti in niso imeli vpogleda v celoto, skelete pa so sestavljali ob najdišču, če je bilo to mogoče (Jamnik 2008a, 175; isti 2008c, 87). Pri tem je bila ponekod mogoča določitev spola, starosti ter časa in načina smrti (Jamnik 2008a, 175). Metodo raziskav pri večini prikritih grobišč se večinoma opisuje kot »arheološkemu delu podoben prekop« (Jamnik 2008c, 91), ki je posledica Jamnikove pobude Inštitutu za sodno medicino v okviru že prej omenjenega izkopa na grobišču Jelenca pri Šmarjeti na Dolenjskem (Jamnik 2008a, 177–178). Prelomno je bilo tudi leto 2006, ki ga dr. Mitja Ferenc opisuje: *Leto 2006 je bilo zaznamovano s pomembnim akcijskim premikom, ko gre za raziskavo grobišč. Do tega leta smo namreč lokacije le evidentirali in na posameznih krajih uporabljali besede domnevna grobišča, domnevno število žrtev. Vladna komisija se je namreč odločila, da bo z arheološkimi in antropološkimi raziskavami poskušala dobiti čim več podatkov ob prekopu posameznega grobišča in poskušala v največji možni meri posmrtno ostanke identificirati* (Ferenc 2008; nav. v Dežman 2008, 412).

Istega leta so potekale tudi prve raziskave arheoloških ekip pod vodstvom Draška Josipoviča. Dela so potekala na lokaciji Lovrenška grapa (2006), kasneje pa tudi na lokacijah Škofjeloški grad in Žovšče nad Puštalom pri Škofji Loki, Podlipoglav (vse 2007), Lokavec pri Ajdovščini (2008), Matjaževa jama pri vasi Pevno (2009) in

² Redki prekopi žrtev revolucionarnega gibanja so bili opravljeni že tekom vojne, kot npr. prekop žrtev v Jelendolu 3. 10. 1944 (Ferenc 2012, 7).

Slika 1. Spominsko obeležje nad grobiščem Zakriž pri Cerknem (foto: U. Košir, 2016).

Figure 1: Memorial above the burial ground Zakriž near Cerkno (photo: U. Košir, 2016).

Mozelj na Kočevskem (2009) (Dežman 2008, 375; Josipovič 2011). Pomembno je tudi sodelovanje antropologinje Petre Leben Seljak z arheologi na lokacijah Konfin I, Lovrenška grapa pri Škofji Loki in na Škofjeloškem gradu (Leben Seljak 2008, 120). Na tem mestu je potrebno izpostaviti prelomno leto 2009 in odkritje posmrtnih ostankov v Barbara rovu v Hudi Jami (Ferenc *et al.* 2011), ki je povzročilo nekajletno prekinitev ekshumacij iz prikritih grobišč.

Od tedaj do danes, predvsem pa v letih od 2015 naprej, so bile opravljene številne raziskave prikritih grobišč, ki so jih izvedle arheološke ekipe različnih izvajalcev (npr. Barbara rov v letu 2016/2017, Cerklje ob Krki, Košnica, Iška, Cuzakov travnik v Kamniku, Macesnovec pri Kamniški Bistrici, Mačkovec itd.). Raziskave v zadnjih letih postopoma stremijo k bolj strokovnemu delu, ki zagotavlja čim bolj kakovostno in natančno dokumentiranje odkritij ter analizo posmrtnih ostankov in odkritih predmetov, čeprav delo še vedno večinoma zajema izkop

po arheološki primerljivi metodi. Cilji raziskave so predvsem ekshumacija posmrtnih ostankov, ugotovitev spola, starosti in števila žrtev ter njihova morebitna identifikacija, ki lahko pogosto temelji na odkritih predmetih.

Ekshumacija grobišča pri Zakrižu je potekala po takšni metodi, ki pa je kljub nekaterim pomanjkljivostim prinesla dobre rezultate, ki omogočajo osvetlitev samega poboja, zakopa žrtev, njihovo pripadnost in celo identifikacijo. Tu gre predvsem za natančno analizo odkritih predmetov, ki zanesljivo prispeva k prepoznavi pripadnosti žrtev različnim oboroženim formacijam, kar lahko predstavlja izhodišče za nadaljnje postopke identifikacije, kot je to prikazano v končnem delu besedila.

Predstavljena raziskava obenem prikazuje potencial arheološke obravnave modernih konfliktov in težavne dediščine, ki s pomočjo različnih virov (v prikazanem primeru arheoloških, ustnih in zgodovinskih) omogoča osvetlitev in razumevanje nedavnih dogodkov, ki so pogosto odrinjeni iz kolektivnega spomina.

Zgodovinsko ozadje dogodkov pri Zakrižu

Nekaj informacij o dogodku pri Zakrižu lahko povzamemo iz zapisanih ustnih virov. Po dostopnih podatkih naj bi ob gozdni poti, ki vodi prek severozahodnega pobočja Velikega Kovka (839 m) iz Zakriža proti Ravnam pri Cerknem, 21. ali 22. marca 1945 partizani postrelili 22 ali 23 oseb. Šlo naj bi za ujetnike, privedene iz zapora v Cerknem, ali osebe, pridržane na prisilnem delu (Splet 1).

Napis na spominskem obeležju, postavljenim ob cesti nad grobiščem, navaja, da so bili tu 23. marca 1945 usmrčeni Jože Aljančič, Jože Hlebčar in Ivo Ovsenek (vsi iz Zvirč), Jože Blažič iz Kovorja, Franc Sušnik iz Suhe in France Frelj iz Topolj (slika 1). Poleg poimenovanih šestih Slovencev je na spomeniku še napis 22 *zamolčanih žrtev*. Iz zapsanega lahko sklepamo, da gre za 6 znanih in 22 neznanih oseb.

Nekaj več informacij podaja Jože Aljančič, sin umorjenega Aljančiča iz Zvirč (glej Aljančič 2003; isti 2009). Aljančič že na začetku svojega prispevka govori o 22 oseb, med katerimi je bil tudi njegov oče. Na podlagi zapsanega velja razmisliti o sporočilu zapsanega na spominskem obeležju, ki v resnici govori o 22 umorjenih oseb, in ne 28, kot se lahko sklepa na prvi pogled.

Slika 2. Pogled na strmo pobočje, na katerem se je nahajalo grobišče (foto: U. Košir, 2016).

Figure 2: View of the steep slope on which the burial ground was located (Photo: U. Košir, 2016).

Avtorji spomenika so verjetno med zamolčane žrtve prišteli tudi vse poznane, ki pa so bili v povojnem obdobju zamolčani. Po Aljančičevih podatkih so bili tu umorjeni že prej omenjeni Jože Aljančič (roj. 1901), Jože Hlebčar (roj. 1906), Ivo Ovsenek (roj. 1928), Jože Blažič (roj. 1928) in Franc Sušnik (roj. 1925), ki naj bi bil hlapec pri Mlinarju na Suhi, doma pa iz okolice Kamnika ali celo iz Poljanske doline (Aljančič 2009).

Jože Aljančič in Jože Hlebčar sta bila od leta 1943 naprej del partizanske Gospodarske komisije, ki je delovala v Kovorju. Po nastanku postojanke Gorenjske samozaščite (nem. *Oberkrainer Selbstschutz*, tudi Gorenjsko domobranstvo; glej Kokalj Kočevar 2017, 306; Nose 2017, 283–312) v Kovorju so domobranci izvedeli za povezavo Aljančiča in Hlebčarja s partizani, posledično pa sta bila postavljena pred izbiro med begunjskim zaporom ali pridružitvijo h gorenjskim domobrancem. Hlebčar je postal kuhar, Aljančič pa je popravljajl čevlje. Takoj po novem letu 1945, ko sta prišla domov na dopust, so ju pričakali partizani in ju odpeljali skozi Drago pod Stol k Kokrškemu odredu. Po tednu dni so ju odpeljali prek Kroepe in Jamnika na Primorsko. Po pričevanjih naj bi ju imeli zaprte v Cerknem, kjer sta čez dan z drugimi zaporniki čistila trg. Ujetnike naj bi v Zakriž pripeljali pred zadnjo nemško hajko³, kjer so jih zaprli v senik nad vasjo. Takrat sedemletni Anton Peternejl se spominja zaprtih ljudi, ki

so prosili za hrano. Ujetnike so odpeljali po cesti v grapo, kjer so jih postrelili. Domačini so v strahu pred Nemci trupla sprva prekrili z listjem, zaradi lisic in drugih živali pa naj bi jih pokrili še z zemljo (Aljančič 2009), čeprav se je tekom raziskave izkazalo, da so bili večinoma prekriti z nametanim kamenjem. Po pisanju Aljančiča naj bi bilo sicer kamenje, ki je pokrivalo grobišče, nasuto šele pred leti, ko so širili zgornjo cesto, ki vodi v Ravne. Ob raziskovanju usode svojega očeta je Jože Aljančič izvedel, da naj bi partizani nad pot namestili mitraljez, s katerim so jih postrelili na gozdni poti. Ob tem naj bi ušel Lojze Štucin iz Zakojce, ki je stekel po bregu navzdol. Razlog za njegovo prijetje je bil pobeg iz partizanskih vrst, po katerem se je skrival doma (Aljančič 2009).

Zanimiv je tudi podatek o dveh skupinah usmrčenih, ki ga podaja Aljančič: *Govorijo, da sta bili dve skupini. Dva dni prej naj bi pripeljali iz Cerknega tiste, ki so jih uradno obsodili na smrt. Obležali naj bi v grapi na naslednji parceli. Celu peljali so me tja, a groba nismo našli. Čudno je vseeno, ko smo za naše izvedeli takoj. Na spodnjem robu velikega jesena (javorja, op. avt.), ki raste sredi grobišča naših, se je prej videla lobanja, tudi otroci, ki so hodili tam okrog, pripovedujejo o kosteh, ki so se belile med listjem. Na drugem prostoru pa ni nič in morda tudi nič ni bilo. Bukev, na katero smo vrezali začetnice naših umrlih, je gospodar posekal, javor pa pustil v spomin na mrtve* (Aljančič 2009).

Ekshumacija posmrtnih ostankov

Lokacija grobišča Zakriž je bila potrjena leta 2015 z detektorskim pregledom (Bremec 2016, 33), v letu 2016 pa je Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo (odgovorno za ekshumacije prikritih grobišč) naročilo ekshumacijo posmrtnih ostankov, ki jo je opravilo idrijsko arheološko podjetje Avgusta, d. o. o. Posmrtni ostanki so bili po končani raziskavi oddani v za to urejeno kostnico v Škofji Loki, predmeti pa so bili v letu 2018 še vedno včasni hrambi izvajalca izkopa.

Grobišče je na strmem pobočju parcele št. 256/24, k. o. Zakriž, med 8 do 15 metrov pod gozdno potjo, ki vodi prek severozahodnega pobočja Velikega Kovka (839 m) iz Zakriža proti Ravnam pri Cerknem. Na pobočju sta bili opazni izrazitejši kamniti groblji, locirani pod in nad gorskim javorjem, pod katerim se je nahajala manjša marmorna plošča za odlaganje sveč (slika 2). Tu so

³ Verjetno mišljena spomladanska ofenziva konec marca 1945 (*Frühlingsanfang* in *Winterende*) (Zupanc 1973, 386).

bili posamezni deli človeških posmrtnih ostankov opazni tako rekoč na površini oz. med večjimi kamni. Ob čiščenju površine so bili drobci kosti odkriti tudi na območju nad javorjem, kar je nakazovalo obseg samega grobišča, poleg izpovednosti že omenjenih kupov kamenja.

Po odstranitvi marmorne plošče za odlaganje sveč na spodnjem delu grobišča in plasti nasutega kamenja so se na globini okoli 30 cm pokazali človeški posmrtni ostanki, še plitveje pa je bil opazen prvi par okovanih vojaških čevljev, ki so bili še vedno na nogah pokojnika. Po odstranitvi kamnov in koluvialnih plasti smo naleteli na slabo ohranjene skelete in posamezne kosti, med katerimi je bilo večje število predmetov, ki so pripadali pokojnikom. Že takoj je bilo opazno, da trupla niso bila pokopana v grobno jamo ali na kakršen koli način zložena, ampak so bila zavaljena po pobočju in plitvo zasuta. Na to je nakazovala lega skeletov, ki jih zaradi medsebojnega prepletanja in ponekod zelo slabe ohranjenosti ni bilo mogoče individualizirati. Skupina odkritih posmrtnih ostankov pod javorjem je bila označena kot »skupina 1« oz. »zahodna skupina«.

Na območju nad javorjem so bili ob odstranjevanju kamnitega nasutja ravno tako odkriti posmrtni ostanki, ki so se nahajali na globini med 20 in 30 cm pod površjem. Takoj je bilo opazno, da gre za vsaj dva nivoja skeletov, ki so se medsebojno prekrivali, ponekod pa jih je ločevala tanjša plast kamnov. Posmrtni ostanki so bili označeni kot »skupina 2« oz. »vzhodna skupina«. Po končanem čiščenju skeletov je bilo razvidno, da posmrtni ostanki niso bili načrtno položeni ali zakopani, saj so naključno ležali po površini. Večji del trupel se je ustavil na kupu večjih kamnov, ki so ležali na pobočju. Prek posmrtnih ostankov je bila nato nametana oz. zvaljena večja količina kamnov. Za razliko od zahodne skupine skeletov je bila pri vzhodni skupini individualizacija mogoča, čeprav so bili posmrtni ostanki nepopolni in delno premešani. Med njimi je bila odkrita večja količina predmetov. Glede na pričevanja je zasipavanje usmrčenih oseb trajalo več dni, trupla pa so bila zato izpostavljena zunanjim vplivom. Med skeleti so bili na več mestih odkriti ostanki mušjih bub, ki nakazujejo, da trupla niso bila takoj pokopana oz. popolnoma zakrita.

Po ekshumaciji posmrtnih ostankov je bilo nad »vzhodno skupino« skeletov očiščeno še pobočje v površini 16 m². Pri odstranjevanju kamnov so bile odkrite posamezne človeške kosti, ki so bile premešane s kamnitim

nasutjem, vmes pa so se nahajali posamezni predmeti. Na podlagi odkritega je bilo mogoče sklepati, da se na večjem območju nad grobiščem nahaja vsaj en človeški skelet, ki je bil plitvo zakopan tik pod nekdanjo potjo. Glede na odkrite najdbe in posmrtno ostanke le-ta verjetno ni v anatomske legi, temveč so kosti raztresene na večjem območju, zaradi česar nismo uspeli odkriti več delov skeleta. Skupno so bili odkriti posmrtni ostanki vsaj 21 oseb, odkritih pa je bilo tudi 479 predmetov.

Antropološka analiza je bila opravljena na lokaciji ekshumacije po mednarodno priznanih standardnih metodah (Cox *et al.* 2008; Cox, Mays 2000; Scheuer, Black 2000; Burns 1999; Reichs, Bass 1998; Hillson 1996; Iščan, Kennedy 1989; Krogman, Iščan 1986; Ferembach *et al.* 1980; Steele 1976; Ubelaker 1974; Martin, Saller 1957). Glavna naloga je bila ugotoviti število žrtev ter njihov spol, določena pa sta bila tudi okvirna starost in telesna višina (izračunano po metodi Manouvrier). Obenem so bile zabeležene morebitne posebnosti, ki bi lahko posredno pripomogle k identifikaciji žrtev (npr. patološke spremembe, kazalci telesne aktivnosti in stanje zobovja).

Zahodna skupina posmrtnih ostankov

Posmrtni ostanki so se nahajali na majhni površini, velikosti okoli 2 × 1,3 m (prib. 2,2 m²; sliki 3 in 4). Le-ti so bili močno premešani in fragmentirani, v anatomske legi pa je bil le njihov manjši del (npr. medenica in noge skeleta na skrajnem zahodnem robu). Kostni so bile na-

Slika 3. Zahodna skupina posmrtnih ostankov (foto: M. Pečovnik, 2016).

Figure 3. Western group of the remains (Photo: M. Pečovnik, 2016).

Slika 4. Izris zahodne skupine posmrtnih ostankov ter ob njih odkritih kovinskih in usnjenih osebnih predmetov (izris: U. Košir, 2018).

Figure 4. Outline of the western group of the remains with metal and leather personal items discovered next to the remains (Outline: U. Košir, 2018).

lomljene ali polomljene, kar je najbrž posledica poodložitvenih procesov in zasipavanja s kamni. Ker individualizacija okostij v danih pogojih ni bila mogoča, je bilo število žrtev določeno po antropološki metodi določanja minimalnega števila skeletov. Vse najdene kosti so bile razvrščene po tipu in lateralnosti, dolge kosti okončin in nekatere kosti stopal (petnice in skočnice) pa so bile preštete. Minimalno število okostij je določeno po številu tistih kosti, ki jih je bilo največ.

Minimalno število skeletov

Med posmrtnimi ostanki je bilo največ nadlahtnic (*humerus*). Cela je bila samo ena kost, distalnih delov pa je bilo več kot proksimalnih. Število nadlahtnic je bilo zato določeno po številu ohranjenih distalnih delov. Teh je bilo 17: 6 desnih in 8 levih, 3 fragmenti pa so bili po lateralnosti nedoločljivi. Število humerusov ustreza najmanj 9 okostjem. V kolikor pa bi bili vsi trije po lateralnosti nedoločljivi humerusi levi, bi bilo okostij lahko 11.

Ostalih dolgih kosti okončin in kosti stopal je bilo nekoliko manj kot nadlahtnic. Njihovo število ustreza minimalno 7 ali 8 okostjem (tabela 1). Dejansko število okostij bi bilo lahko nekoliko višje, saj tudi tu nobena kost ni bila popolnoma cela; število posameznih kosti je bilo določeno na osnovi distalnih ali proksimalnih delov, odvisno od tega, katerih je bilo več. V takšnih primerih lahko pride do podcenjenega števila kosti in okostij. Kljub temu lahko na osnovi ohranjenih fragmentov in ujemajočih ali ne ujemajočih se prelomov zatrdimo, da stegnenic zagotovo ni bilo več kot 18, kar ustreza 9 okostjem.

Enako kot postkranialne kosti so bile tudi lobanje ohranjene fragmentarno. Število fragmentov je ustrezalo najmanj 6 lobanjam. Prešteti so bili deli čelnic (*pars orbitalis os frontale*: 4 leve in 3 desne), zatilnic (*protuberantia occipitalis os occipitale*: 4), senčnic (*processus mastoideus os temporale*: 5 levih in 4 desne), zgornjih čeljustnic (*maxilla*: 6 desnih in 6 levih) in spodnjih čeljustnic (*mandibula*: 1 cela, 5 levih ramusov, 1 desni ramus in 5 obradkov).

ŠTEVILO KOSTI					
KOST	leva	desna	?	skupaj	min. št. okostij
ključnica (<i>clavicula</i>)	/	/	14	14	7
nadlahtnica (<i>humerus</i>)	6	8	3	17	9
podlahtnica (<i>ulna</i>)	6	7	/	13	7
koželjnica (<i>radius</i>)	7	5	/	12	7
kolčnica (<i>os coxae</i>)	8	6	/	14	8
stegnenica (<i>femur</i>)	8	7	/	15	8
golenica (<i>tibia</i>)	5	5	5	15	8
mečnica (<i>fibula</i>)	3	3	/	6	3
petnica (<i>calcaneus</i>)	6	6	1	13	7
skočnica (<i>talus</i>)	7	5	2	14	7

Tabela 1. Število kosti in minimalno število okostij iz zahodne skupine žrtev na grobišču v Zakrižu.

Table 1. Bone count and minimum number of individuals from the western group of victims at the Zakriž burial ground.

Na osnovi odkritih kosti lahko ugotovimo, da je bilo v zahodni skupini posmrtnih ostankov najmanj 9 okostij. Težavo pri določanju dejanskega števila okostij oziroma števila žrtev predstavljata fragmentarna ohranjenost kosti in dejstvo, da posmrtni ostanki niso bili zakopani v izkapano grobno jamo. Odvrženi so bili na površje, kar je botrovalo izgubi nekaterih kosti zaradi poodložitenih procesov. Ohranile so se samo tiste kosti, ki so bile zasute s kamenjem na površini dobrih dveh kvadratnih metrov. Na takšni površini in globini okoli 0,5 m ni mogoče zakopati 9 trupel, zato je prvotno območje depozičije moralo biti večje. Nekatero kosti manjkajo, zagotovo je premalo lobanj in mečnic, pa tudi kosti dlani in stopal. Določeni deli teles verjetno niso bili dovolj zasuti s kamenjem; lahko so jih odnesle živali ali erozija (voda, posipanje zemlje). Izključen ni tudi premik posameznih kosti iz vzhodne skupine posmrtnih ostankov, ki so se nahajali na pobočju nad zahodno skupino. Zaradi naštetih razlogov lahko obstaja možnost, da je bilo na lokaciji zakopanih več kot 9 žrtev, kot jih je bilo določenih na osnovi ohranjenih kosti po metodi minimalnega števila skeletov.

Starost ob smrti

Pri vseh dolgih kosteh in kolčnicah je bila osifikacija zaključena, kar pomeni, da so bile vse žrtve starejše od 20 let. Med vsemi kostmi najpozneje zakosteni sternalni del ključnice. Ohranjenih je bilo 14 sternalnih delov, sklepna površina pa je bila ohranjena pri sedmih. Pet jih je bilo v fazi III (nad 25 let), dva pa v fazi II (20–22 let). Vsaj ena oseba je bila torej v zgodnjih 20. letih svojega življenja. Poleg ključnic je pripadala mladi osebi tudi edina cela mandibula, pri kateri rahla obraba zob ustreza starostni kategoriji 17–25 let (ohranjenih je 14 od 16 zob, desni

Premer kaputa femurja (F 18) v mm				Max. dolžina talusa v mm	
Zap. št.	levi	desni	?	levi	desni
1	44	44	47	54	54
2	48	46	54	55	55
3	48	47	/	55	58
4	49	51	/	56	58
5	49	52	/	57	62
6	50	53	/	58	/
7	54	/	/	61	/

Tabela 2. Vertikalni premer kaputa stegenic in maksimalna dolžina skočnic iz zahodne skupine posmrtnih ostankov v Zakriž.

Table 2. Vertical diameter of caput femuris and maximum length of talus from the western group in Zakriž.

M_3 ni izrasel, levi M_2 je izpadel pred smrtjo; obraba po Brothwellu $M_1 = 1$, $M_2 = 1$, $M_3 = 1$). Zobje ostalih žrtev, kolikor je bilo pač ohranjenih, kažejo nekoliko močnejšo obrabo, ki ustreza starosti 25 do 40 let.

Spol

Vsi posmrtni ostanki, ki jim je bilo mogoče določiti spol, so pripadali moškimi. Najbolj zanesljiv pokazatelj spola so kolčnice (*os coxae*). Med osmimi levimi kolčnicami je bilo 7 moških in 1 domnevno moška, med šestimi desnimi pa 5 moških in 1 domnevno moška. Beseda »domnevno« je uporabljena pri kolčnicah, ki so bile preslabo ohranjene za zanesljivo določitev spola. Pri stegenicah je bil kot kazalec spola upoštevan vertikalni premer kaputa (mera F 18 po Martinu). Merljivih je bilo 15 kaputov (7 levih, 6 desnih, 2 nedoločljiva), vsi pa so sodili v razpon mer, značilnih za moški spol (tabela 2). V dvomih bi bili lahko le pri najbolj gracilnem femurju (premer kaputa 44 mm), ki bi lahko pripadal tudi ženski zelo krepke telesne konstitucije.

Tretji kazalec spola je bila maksimalna dolžina skočnice (talusa). Vse merljive skočnice (7 levih, 5 desnih) so bile po velikosti sodeč moške, saj ženske običajno niso daljše od 52 mm.

Posebnosti

Pri nobeni kosti ni bilo vidnih patoloških sprememb. Med posebnosti lahko uvrstimo kovinske prevleke na zobeh, ki so bile odkrite pri dveh levih zgornjih čeljustnicah, torej pri dveh osebah. V enem primeru je imel prvi sekalec (I¹) prevleko iz kovine srebrne barve, v drugem primeru pa je vrzel treh *ante mortem* izpadlih zob (C – PM²) premoščal mostiček iz kovine zlate barve.

Analiza odkritih predmetov

Predmetov, ki so pripadali osebam zahodne skupine, ni bilo mogoče pripisati posameznim posmrtnim ostankom, v nekaterih primerih pa jih je bilo mogoče združiti v skupke, ki so bili najverjetneje last ene osebe. Skupno je bilo odkritih 205 predmetov, med katerimi prevladuje kovinsko gradivo.

Najštevilčnejši so predvsem osebni predmeti in deli oblačil, od katerih so se ohranili različni gumbi. Med njimi jih največ lahko povežemo z uniformami nemških oborože-

nih sil (T. 4). Gre predvsem za gumbe vojaških suknjičev in hlač (T. 4: 16–19), nekaj gumbov pa gre pripisati različnim kosom spodnjega perila, srajcam in civilnim oblačilom (T. 4: 5–11). Izmed delov oblačil so se ohranile tudi hlačne sponke, med najdbami pa sta bili še sponi s plašča z delno ohranjeno tkanino rjave barve (T. 4: 1, 2) in spona hlačnega pasu (T. 3: 15). Glede na število gumbov nemških suknjičev lahko predvidevamo, da so ti pripadali najmanj dvema uniformama (odkritih 19 gumbov). Število gumbov na suknjičih nemških oboroženih sil (nem. *Wehrmacht*) se je razlikovalo tako glede na model in rod vojske kot tudi glede na namembnost uniforme. Paradni suknjič (nem. *Waffenrock*) je imel večje število gumbov kot bojne uniforme (nem. *Feldbluse*) ali vadbeni suknjiči (nem. *Drillrock*), vsekakor pa lahko glede na ostale najdbe predvidevamo, da nobena izmed žrtev ni bila oblečena v paradno uniformo. Vojska (nem. *Heer*) je uporabljala bojne suknjiče z 10 (model 1944),

Slika 5. Pravokotna pločevinasta škatlica, v kateri so bili shranjeni obešanka s ključem in nemški odlikovanji (foto: U. Košir, 2016).

Figure 5. Rectangular tin box storing hanger with a key and German decorations (Photo: U. Košir, 2016).

11 (modela 1936 in 1940) ali 12 velikimi kovinskimi gumbi (modeli 1941, 1942, 1943; Recio Cardona, González Sánchez 2002, 98–107). Poleg standardnih nemških vojaških gumbov (T. 4: 18) so bili odkriti tudi gumbi, ki so se praviloma uporabljali na letnih in vadbenih suknjičih. Tovrstni gumbi na uniformo niso bili prišiti, temveč pričvrščeni s kovinsko varovalko v obliki nesklepnjenega obročka (T. 4: 19). Glede na njihovo število (5 primerkov) so pripadali vsaj enemu suknjiču iz tanjšega, letnega materiala, tkanega v vzorcu ribje kosti. Ravno tako lahko na podlagi števila gumbov sklepamo, da sta vsaj dve osebi nosili hlače nemškega izvora, vsaj ena oseba pa je imela na oblačilu prišite civilne gumbe (T. 4: 5). Vojaško poreklo lahko pripišemo še paroma okovanih vojaških čevljev, ki sta jih dve izmed žrtev imeli še vedno na nogah.

Da gre med žrtvami tudi za osebe, ki so bile v službi nemških oboroženih sil, nam dokazuje odkritje treh prepoznavnih ploščic (nem. *Erkennungsmarke*). Na dveh ploščicah sta prepoznavni le številki vojakov 1069 (T. 3: 8) in 1627 (T. 3: 5). Za razliko od prvih dveh je tretja ploščica dobro ohranjena (T. 3: 6), na njej pa je mogoče prepoznati napis 314 2LSB/903. Lastnik ploščice z osebno številko 314 je bil pripadnik 2. stotnije 903. bataljona deželne brambe (nem. *Landesschützen-Bataillon 903*).

Med odkritimi najdbami izstopa pravokotna pločevinasta škatlica, v kateri so bili shranjeni obešanka s ključem ter nemški odlikovanji (slika 5). Gre za črni ranjeniški znak (nem. *Verwundetenabzeichen in Schwarz*) in pehotni jurišni znak (nem. *Infanterie Sturmabzeichen*). Prvega so prejeli vojaki (kasneje tudi civilisti), ki so bili enkrat ali dvakrat ranjeni (ali utrpeli omrzline) na bojnem položaju ali v zračnem napadu, drugo odlikovanje pa je bilo podeljeno vojakom, ki so sodelovali v treh jurišnih napadih v različnih dneh (Kokalj Kočevar 2017, 212–213). Po pravilih bi odlikovani vojak moral obe odlikovanji nositi na uniformi, v obravnavanem primeru pa ju je lastnik zaradi neznanega razloga pospravil.

Najmanj številni sklop predmetov tvorijo ostanki vojaške opreme. Odkriti so bili trije gumbi, ki jih lahko povežemo z nemškim krušnjakom (nem. *Brotbeutel*) (T. 4: 3), izključena pa ni njihova sekundarna uporaba. K vsaj enemu nahrbtniku lahko pripišemo kovinske obročke za zapiranje nahrbtnika z vrvico (T. 4: 4), med vojaško opremo pa sodijo še ostanki vsaj treh žlic, ki pa niso primarno vojaškega izvora (T. 1: 7). Med najzanimivejše najdbe

Slika 6. Aluminijasta menažka vojske Kraljevine Jugoslavije, ki ima na svoji površini dodan tolčen napis (foto: U. Košir, 2016).

Figure 6. Aluminum mess tin of the army of the Kingdom of Yugoslavia with embossed inscription on the surface (Photo: U. Košir, 2016).

lahko vsekakor štejemo aluminijasto menažko vojske Kraljevine Jugoslavije, ki ima na svoji površini dodan tolčen napis *TUJEGA NOČEM, SVOJEGA NE DAMO ŠUBIC SLAVKO* (sliki 6 in 7). Najdba nakazuje na prisotnost žrtve, ki je bila del partizanskega gibanja, dodaten indic pa so tudi trije pločevinasti gumbi s slabo vidnim napisom proizvajalca *B. HAM* iz Birminghama na zadnji

strani gumba (T. 4: 14). Gre za gumbe angleške uniforme, t. i. *battledress* (Doyle, Evans 2009, 36). Tovrstne uniforme so bile v uporabi partizanov, dobivali pa so jih z zavezniško pomočjo. Redkeje so prišle v roke pripadnikom Gorenjske samozaščite, čeprav so poznani posamezni primeri vojakov, ki so nosili angleške suknjiče (glej Nose 2017, 301).

Slika 7. Napis na aluminijasti menažki (izris: M. Zorović, 2017).

Figure 7. Inscription on the aluminum mess tin (Outline: M. Zorović, 2017).

Med najdbami je potrebno izpostaviti tudi del verige s ključavnico (obešanko), ki je zapeta na način, da veriga oblikuje zanki. V kolikor gre za namenski način takšnega zapenjanja, gre lahko predvidoma za improvizirane lisiče, s katerimi je bila vključena vsaj ena izmed žrtev.

Med posmrtnimi ostanki so bili najštevilnejši osebni predmeti, ki segajo od novcev in svetinjic do pripomočkov za osebno higieno in kadilskih pripomočkov. Odkriti skupek nemških novcev je verjetno pripadal eni osebi, z eno osebo pa lahko povežemo tudi žepni nož in vžigalnik (T. 1: 6), ki sta bila odkrita ob nogah enega izmed skeletov. Med žrtvami zahodne skupine sta vsaj

Slika 8. Pogled na območje, na katerem so se nahajali posmrtni ostanki vzhodne skupine (foto: M. Pečovnik, 2016).

Figure 8. View of the area where the remains of the eastern group were located (Photo: M. Pečovnik, 2016).

dve osebi kadili pipo, na kar nakazujeta odkrita ustnika (T. 1: 3, 4). Ena oseba je pipo uporabljala dlje časa, kar je razvidno iz močne obrabe ustnika (T. 1: 3). Kadilske

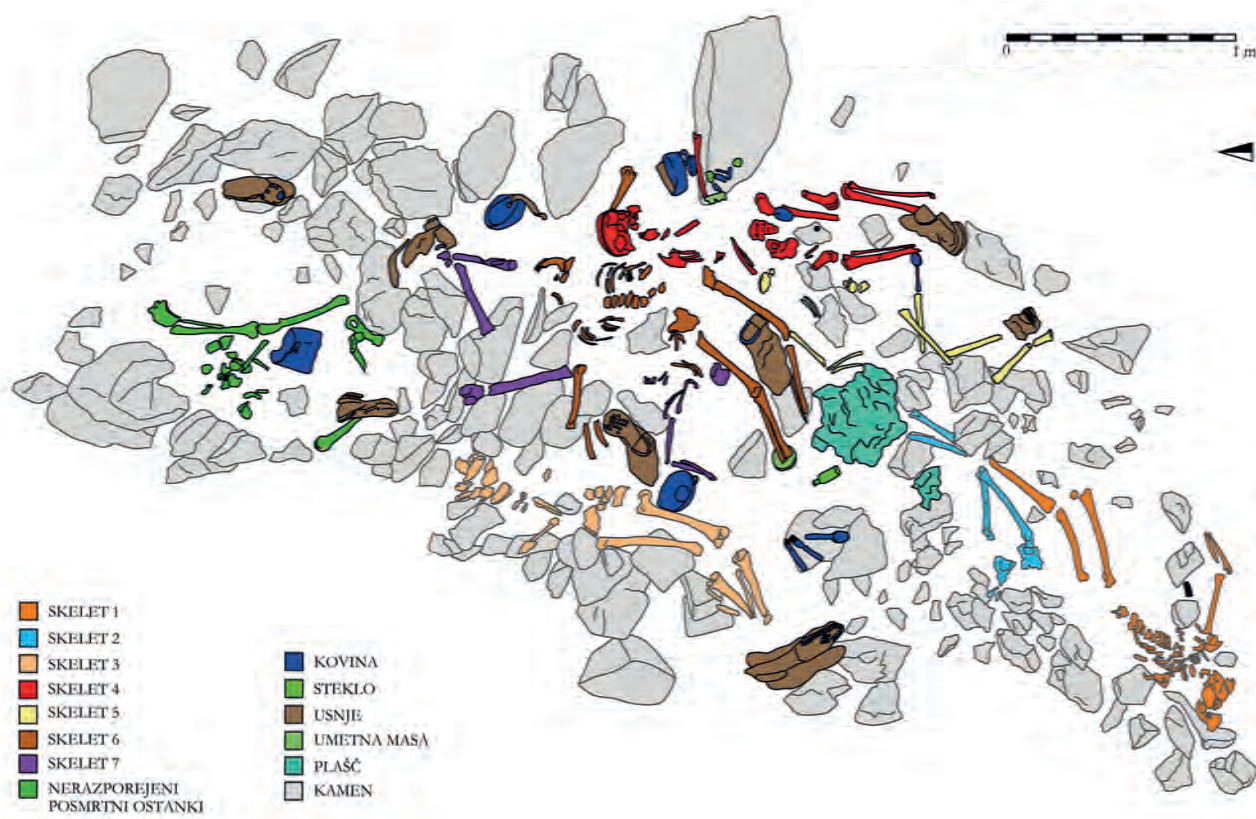

Slika 9. Del posmrtnih ostankov vzhodne skupine in ob njih ležeči predmeti (foto: U. Košir, 2016).

Figure 9. Part of the remains from the eastern group with items discovered next to the remains (Photo: U. Košir, 2016).

navade neznanega pokojnika potrjuje še kovinska tobačnica z rastlinskim motivom (T. 1: 5). Z osebno higieno so povezani številni predmeti, kot so plastična škatlica za shranjevanje brivnika nemškega proizvajalca *Rotbart* (T. 1: 1), slabo ohranjena britev, glavnika iz celuloida (T. 2: 1) in bakelita (T. 2: 2) ter ogledalo (T. 2: 3). Del predmetov lahko umestimo med tiste najbolj osebne, ki niso bili predpisan del opreme vojakov. Sem sodita žepni uri (T. 2: 4, 5), verižica za uro, slabo ohranjen rožni venec in štiri svetinjice (T. 3: 1–4). Dve nosita nemške napise, obe pa sta posvečeni Mariji (T. 3: 2, 3). Ena izmed teh je povezana z nemškim mestom Birkenstein⁴, sodeč po napisu *And.[enzen] an Birkenstein. U. L. Frau v.[on] Birkenstein, Bitten für Uns!* (T. 3: 3). Tretja svetinjica je močno poškodovana in podobe niso ohranjene (T. 3: 1), pri zadnji pa gre za osemkotno emajlirano ploščico s podobo Marije in latinskim napisom *Sancta Maria Mater Dei Ora Pro Nobis!* (T. 3: 4).

4 Nemško mesto blizu avstrijske meje, okoli 60 km jugovzhodno od Münchna.

Slika 10. Izris vzhodne skupine posmrtnih ostankov ter ob njih odkritih osebnih predmetov (izris: U. Košir, 2018).

Figure 10. Outline of the eastern group of the remains with personal items discovered next to the remains (Outline: U. Košir, 2018).

Večina odkritih predmetov nakazuje na žrtve nemške narodnosti oziroma na osebe, ki so bile del nemških oboroženih sil, z izjemo nekaterih civilnih gumbov in menaž-ke, ki jo lahko povežemo s slovenskim partizanom.

Vzhodna skupina posmrtnih ostankov

Območje, na katerem so se nahajali posmrtni ostanki, je bilo precej večje kot pri zahodni skupini in je merilo okoli $5,7 \times 2$ m. Skeleti so bili v anatomski legi in zasuti s kamenjem, vendar je del kosti manjkal oziroma posamezne kosti niso bile več v anatomski legi (npr. skelet št. 1 v jugozahodnem delu ni imel kosti leve roke, leve goleni in stopal). Posmrtni ostanki so ležali v dveh nivojih. Na površini je bilo 7 skeletov, pod njimi pa še 4. Večina dolgih kosti je bila nalomljenih ali polomljenih, verjetno zaradi zasutja s skalami in poodložitvenih procesov (sliki 8 in 9).

Minimalno število skeletov

Posmrtni ostanki so bili individualizirani, vendar pri vseh skeletih v razpoložljivem času ekshumacije to ni bilo mogoče storiti v popolnosti (slika 10). Zlasti v spodnji plasti posmrtnih ostankov je bilo nemogoče določiti, katerim nogam in hrbtenici pripadajo določene roke in lobanja.

Število skeletov je bilo določeno na podlagi števila spodnjih delov postkranialnega skeleta (medenica in kosti nog), ki so se ohranili *in situ*. Večina skeletov je imela kosti obeh nog, vendar ne vsi. Nepopolni so bili skeleti št. 1 (manjkala leva tibija in stopali), št. 2 (manjkali stopali) in št. 11 (manjkala leva tibija in večina levega femurja). Pri skeletih v zgornji plasti je bilo še možno ugotoviti, katerim »nogam« (ledveni del hrbtenice, medenica, stegnenice, golenic in mečnice) pripada določen

Št. skeleta	F 2	F 18	talus	tel. višina v cm (metoda Manouvrier)
1	445	47	--	166,5
2	435	51	--	164,5
3	450	48	55	167,0
4	--	46	57	164,0 po tibiji
5	--	45	59	--
6	485	50	56	174,0
7	--	48	58	--
8	430	47	55	164,0
9	465	46	--	169,5
10	470	51	62	170,5
11	(510)	50	--	(180,0)

Tabela 3. Vzhodna skupina posmrtnih ostankov v Zakrižu. Mere stegenic (femurjev) in skočnic v mm: F 2 = naravna dolžina femurja, F 18 = vertikalni premer kaputa femurja, talus = maksimalna dolžina skočnice.

Table 3: Eastern group of the remains in Zakriž. Dimensions of femur and talus in mm: F 2 = functional length of femur, F 18 = vertical diameter of caput femoris, talus = maximal length of talus.

zgornji del skeleta (kosti rok in lobanja). Pri štirih skeletih iz spodnje plasti to ni bilo mogoče. Posmrtni ostanki so bili namreč nametani na kup v različnih položajih, nekatere kosti pa so bile tudi premaknjene, ker so zdrsnile v prazne prostore med večjimi skalami. Skupno so bili ekshumirani posmrtni ostanki 11 oseb.

Starost ob smrti

Pri desetih skeletih je bila osifikacija zaključena, kar pomeni, da so bili starejši od 20 let. Eno okostje je pripadalo starejšemu mladostniku, staremu okoli 19 let (skelet št. 5: vidna linija rastnega hrustanca na kaputu femurja; distalni epifizi femurjev in proksimalni epifizi tibij še nista zrasli z diafizami). Glede na obrabo zob je bil en moški star okoli 25 let (skelet št. 3), eden pa nad 30 (skelet št. 1). Mlad je bil tudi moški z zlato zobno krono (glej posebnosti). Ostalim točneje starosti ni bilo moč določiti, ker niso imeli ohranjenih zob ali pa le-teh ni bilo mogoče povezati z določenim skeletom. Ostali kazalci starosti (npr. sternalni del reber, *facies symphyseos os pubis*) žal niso bili dovolj dobro ohranjeni. Nobena izmed žrtev ni bila zelo stara, saj na sklepnih površinah vretenc in dolgih kosti ni bilo videti degenerativnih sprememb.

Spol

Vse žrtve so bile moškega spola. Vsi skeleti so imeli ohranjeno medenico in na vseh kolčnicah so bili izraženi tipični moški spolni znaki. Tudi vse merljive stegenice in skočnice so bile po parametrih uvrščene v razpon mer, značilnih za moške (F 18 in talus, glej tabela 3).

Posebnosti

Pri nobeni kosti ni bilo opaženih nobenih patoloških značilnosti. Kot pri zahodni skupini posmrtnih ostankov so bila tudi tu prisotna zobozdravstvena popravila. Pri enem izmed skeletov je bila opazna zlata zobna krona. Lobanje ni bilo mogoče povezati z ostalimi posmrtnimi ostanki, zato ni jasno, kateremu skeletu je pripadala. Ohranila se je mandibula z levo maksilo, zlata krona pa je bila na zgornjem levem PM². Moški je bil mlad: leva M₃ in M³ sta v prodoru, obraba zob je zelo rahla (Brothwell: M₁ = 2, M₂ = 2, 17–25 let). Glede na vidne sive zalivke na petih kočnikih lahko sklepamo, da je redno obiskoval zobozdravnika. Skelet št. 4 je imel zobno protezo za zgornje zobe. Proteza iz roza plastike ima 3 umetne sekalce iz belega materiala. Moški je sprednje zobe verjetno izgubil zaradi poškodbe, npr. udarca. Parodontozna je manj verjetna, saj je imel v levi maksili še prisotne kočnike.

Analiza odkritih predmetov

V kontekstu vzhodne skupine posmrtnih ostankov je bilo odkritih 270 predmetov, med katerimi jih lahko 69 povežemo s posameznimi skeleti. Predmeti, povezani s posamezniki, so večinoma opisani v naslednjem sestavku.

Na podlagi odkritih gumbov nemških vojaških suknjičev lahko sklepamo, da so bile vsaj štiri osebe oblečene v nemške uniforme, ravno tako pa so bili odkriti še gumbi z vojaških hlač. S hlačami so povezane še manjše spone in del pasne spone z napisom proizvajalca *Thalysia* iz Leipziga (T. 8: 43). Nekaj gumbov lahko povežemo s spodnjim perilom (T. 8: 48, 49, 50), trije gumbi pa so predvidoma pripadali civilnim oblačilom (T. 8: 56). Med gumbi izstopata primerka s hlač vojske Kraljevine Jugoslavije (T. 8: 173). Oba imata slabo ohranjen napis v cirilici БЕОГРАД УВО (*Beograd UVO*). Gumba lahko povežemo s civilisti, morda celo s partizani. Med ohranjenimi predmeti je bil tudi gumiran, verjetno vojaški plašč (slika 11).

Slika 11. Gumiran vojaški plašč (foto: M. Pečovnik, 2016)

Figure 11. Rubberized military coat (Photo: M. Pečovnik, 2016).

Da so bili med žrtvami tudi posamezni pripadniki nemških oboroženih sil, nam potrjujejo tri odkrite prepoznavne ploščice; dve izmed njih lahko povežemo s posameznimi posmrtnimi ostanki. Ploščica, ki je ni bilo mogoče povezati s posameznim skeletom, ima ohranjene oznake *W.B.K. Cottbus 33 0* (T. 6: 6). Pripadala je pripadniku nabornega štaba okrožja Cottbus (nem. *Wehrbezirkskommando Cottbus*), mesta na vzhodu Nemčije. Vojak je imel osebno številko 33 in krvno skupino 0. Med najdbami so bili še posamezni deli vojaške opreme, kot so npr. aluminijast lonček (nem. *Trinkbecher*) nemške čutare modela M31 (*Feldflasche Modell 1931*) (T. 8: 1), zavoj nemškega povoja prve pomoči ter kovinske spona in usnjeni deli vojaških torbic ali nahrbtnikov, med katerimi imajo nekatere italijansko poreklo. Vojaškega izvora sta še žlici italijanskega (T. 7: 2) in nemškega porekla. Nemška zložljiva žlica z vilicami ima na ročaju vilic vpraskani inicialki *WG* (T. 7: 1).

Italijanske predmete je mogoče povezati predvsem z domobransko in partizansko vojsko. Med predmeti, ki jih

lahko povežemo s partizani, so tudi štirje rjavi plastični gumbi (T. 8: 3), ki jih lahko pripišemo britanski vojaški uniformi (*battledress*) modela 42, kar morda nakazuje na še eno partizansko žrtev. Med skeleti so bile odkrite tri posode, aluminijasta in dve emajlirani, izmed katerih je bila ena izdelana v celjski tovarni emajlirane posode A. Westen. Aluminijasta posoda nosi žig z napisom *Aluminio Puro Excelsior*, na njeni površini pa je opaziti dve manjši luknji. Gre za poškodbi, morda nastali zaradi izstreljenih krogel nabojev.

Kot v primeru zahodne skupine so pri vzhodni najštevilnejši ravno osebni predmeti, ki jih lahko razdelimo na tiste, ki so del vojaške opreme, in ostale osebne predmete. Največ jih je mogoče povezati z osebno higieno, kot so zobna ščetka (T. 5: 2), okroglo ogledalce (T. 5: 4), škatlica za brivski čopič (T. 5: 6), tuba zobne paste *Blendax* (T. 5: 1), del glavnika (T. 5: 3), del tube z oznako *N° 4711* priznanega proizvajalca dišav iz Kölna (T. 5: 5), brivnik z britvicami (T. 5: 7) in škarjice za osebno higieno (T. 7: 4). Med bolj osebne predmete lahko prištejemo žepni nož, ustnik za cigarete (T. 6: 5), tobacnico in denarnico (T. 7: 4), najbolj osebni pa so poročni prstan z gravuro *T G 7.8.37.* (T. 6: 2), zapestnica iz tanjše verižice, svetinjska Brezjsanske Marije (T. 6: 3) in kovinska priponka s kartonastim centralnim delom, na katerem je bila morda verska podoba ali fotografija (T. 6: 4). Svetinjska ima na sprednji strani napis *MARIA POMAGI PROSI ZA NAS!*, na zadnji strani pa napis *MARIA POMAGI NA BREZJAH.* Črka G je na obeh straneh slogovno zanimiva, saj ima namesto vodoravne črte znotraj črke na spodnji strani manjši repek. Slogovno identičen napis lahko zasledimo tudi na svetinjski drugačne oblike, ki je bila odkrita leta 2017 v grobu Rominje pri Gornjem Igu (Košir, Leben Seljak 2018, 91). Svetinjske z identičnim napisom se sicer pojavljajo že v 19. stoletju, pojavljajo pa se tudi v prvi polovici 20. stoletja (Knez 2001, 200, 208, 233).

V sklop osebnih predmetov sodi tudi skupek predmetov, ki je vseboval prstan iz rumene kovine (T. 9: 3), švicarski zlatnik iz leta 1912 z vrednostjo 10 frankov (T. 9: 5), nemški srebrnik z vrednostjo 3 mark iz leta 1913 (T. 9: 4) in medaljon s cvetličnim motivom (T. 9: 7).

Kot pri zahodni skupini skeletov je bila tudi tu odkrita krajša veriga s ključavnico, domnevno povezana z vezanimi žrtvami. Žičnatih zank ali drugih pripomočkov za vezanje ni bilo odkritih.

Predmeti, povezani s posamezniki

S posameznimi skeleti je bilo mogoče povezati 69 predmetov. Večji del predmetov je nedvomno pripadal posameznim pokojnikom, nekateri skupki predmetov ali posamezni predmeti pa so bili odkriti v neposredni bližini, ob, nad ali pod posmrtnimi ostanki. Glede na njihovo lokacijo so bili predmeti pripisani posameznim posmrtnim ostankom, kar pa v vseh primerih verjetno ne pomeni, da so jim zagotovo pripadali za časa življenja. Tu gre predvsem za osebne predmete in dele vojaške opreme.

K skeletu št. 1 lahko pripišemo le del glavnika, k skeletu št. 2 pa hlačni gumb z nečitljivim napisom. Poleg skeleta št. 3 je bila emajlirana skleda z oznako *AW 16*, proizvajalca A. Westna iz Celja. Nad samim skeletom je bil odkrit trodelni nemški jedilni pribor, ki zajema žlico, vilice in odpiralnik za konzerve, poleg pa so bili še usnjeni deli vojaške torbice italijanskega porekla. Med skeletoma št. 2 in št. 3 sta bili locirani britvi in brivski čopič, predmetov pa ne moremo zagotovo pripisati ne enemu, ne drugemu skeletu.

Za skelet št. 4 lahko trdimo, da gre za pripadnika nemških oboroženih sil, natančneje veterinarskega nadomestnega oddelka št. 18 (nem. *Veterinär Ersatz Abteilung 18*), na kar nakazuje odkrita prepoznavna ploščica z oznakami *I. VET. ERS. ABT. 18 A 573* (T. 10: 4). Vojak je imel krvno skupino A, njegova osebna številka pa je bila 573. K istim posmrtnim ostankom lahko pripišemo še britev (T. 10: 1), škatlici z britvicami (T. 10: 2, 3), ostanke lesene embalaže, škatlico z brivskim čopičem (T. 10: 6), ogledalo, glavnik (T. 10: 5), italijansko žlico, tubo z napisom *LEO* (verjetno proizvod laboratorija *Leowerke*), fragment ogledala, ostanke kartonaste embalaže, del usnjene etuija in gumb nemške uniforme, neznani gumb, gumb iz biserne matice za srajco ali spodnje perilo in spono (slika 12). V okolici skeleta so bili odkriti še nekateri predmeti, ki pa jih ne moremo povezati z istim skeletom. To so proteza, brivski čopič z napisom *J.H. Vulcanized*, kovinski obroček (verjetno del ustnika pipe), zobna ščetka z napisom *Satyr 298 Leopold Ellmstelner Kaumberg*, ustnik za pipo, del žlice, gumb in vrhnji del tube.

V primeru skeleta št. 5 gre ravno tako za pripadnika nemških oboroženih sil, saj je bila ob posmrtnih ostankih odkrita prepoznavna ploščica z nečitljivimi podatki (T. 9: 2). Vidna je le osebna številka vojaka 136. Poleg so bili še žlica, škatlica, hlačni gumb in gumba uniforme.

Slika 12. Skupek osebnih predmetov ob skeletu št. 4 (foto: U. Košir, 2016).

Figure 12. Assembly of personal items next to skeleton no. 4 (Photo: U. Košir, 2016).

Ob skeletu št. 6 so bili odkriti glavnik v štirih fragmentih, gumb, deli naramnic (T. 11: 1–3), brivski čopič, spona in del pločevinaste škatlice, pod skeletom pa še steklenička z oznako *100* (T. 11: 4) in bakelitna škatla za smodniško polnjenje nemških lahkih havbic kalibra 10,5 cm, modelov 16 in 18 (T. 11: 5). Pokrov iste škatle z napisom *Kart. Vorl. I.F.H. 16/18* (nem. *Kartätsche Vorlauf leichte Feldhaubitze 16/18*) je bil odkrit nekoliko nad zahodno skupino skeletov (T. 1: 2), kar nakazuje na premikanje predmetov zaradi poodložitenih procesov.

K skeletu št. 7 spadata le dva gumba, pod njegovimi nogami pa so se nahajali pokrov aluminijaste italijanske me-

nažke, del tkanine, spona, ostanka grobo pletene tkanine, usnjena paščka in naramnica oprtača ali del naramnic.

Pod nogo skeleta št. 9 so bili odkriti bakelitna škatla za maslo in mast (nem. *Fettbüchse*) (T. 9: skelet 9: 6), trije nemški gumbi, hlačni gumb, roženi gumb in gumb civilnega izvora. Ob skeletu so bili še že prej omenjeni švicarski zlatnik za 10 frankov iz leta 1912 (T. 9: 5), nemški srebrnik za 3 marke iz leta 1913 (T. 9: 4), prstan iz rumene kovine z manjšim kamnom (T. 9: 3) in dvodelni medaljon s cvetličnim ornamentom (T. 9: 6).

Posmrtni ostanki nad vzhodno skupino

Nad vzhodno skupino posmrtnih ostankov so bile odkrite naslednje kosti: del prsnice (*sternum*), del roke (*humerus*, *radius* in *ulna*) ter kosti leve goleni (*tibia*, *fibula*). Odkrite kosti so pripadale najmanj enemu skeletu, odrasli osebi nedoločljivega spola. Posmrtni ostanki so se nahajali na različnih lokacijah, kar kaže na poodložitvene procese, tekom katerih so se deli skeleta raznesli na večjo površino. Med posmrtnimi ostanki so bili odkriti pet italijanskih nabojev kalibra 6,5 × 52 mm z oznakami *C. A. B-41* (letnik 1941, proizvajalec *Pirotechnia di Bologna*, oznaka inšpektorja Alfreda Cavallija), ustnik za cigarete in del spone.

Možnosti identifikacije

Identifikacija usmrčenih oseb v Zakrižu je mogoča na več različnih načinov in z različnimi stopnjami verjetnosti. V nekaterih primerih gre za (morebitno) imensko identifikacijo posameznikov, v drugih pa le za ugotavljanje pripadnosti vojski ali njihovi nacionalnosti. Dokončna in najbolj zanesljiva identifikacija bi bila opravljena z DNK analizami, vendar je sprva potrebna interpretacija narodnosti žrtev.

Glede na ustne vire in napis na spomeniku ob grobišču naj bi bili tu ustreljeni Slovenci Jože Aljančič, Jože Hlebčar in Ivo Ovsenek (vsi iz Zvirč), Jože Blažič iz Kovorja, Franc Sušnik iz Suhe in France Frelih iz Topolj. Iz nekaterih do sedaj poznanih primerov ekshumacije žrtev pobojev je jasno, da ustni viri niso vedno natančni ali zanesljivi. Drugi način identifikacije predstavlja analiza odkritega materialnega gradiva, ki kaže na pripadnost posamezni vojski ter morebitno prisotnost civilnih oseb. V prid temu govorijo nekateri gumbi, verjetno civilnega

izvora, in par civilnih čevljev. Vsaj šest oseb je bilo v službi nemških oboroženih sil, kar nakazuje šest odkritih prepoznavnih ploščic. Na treh so bili napisi dobro vidni, podatki iz nemškega registra nabornikov (nem. *Deutsche Dienststelle*) pa obstajajo za dva posameznika. Ti podatki se nanašajo na vojaka št. 314 iz 2. stotnije 903. bataljona deželne brambe (nem. *Landeschützen-Bataillon 903*) (T. 3: 6) in na vojaka št. 573 iz veterinarskega nadomestnega oddelka št. 18 (nem. *Veterinär Ersatz Abteilung 18*) (T. 10: 4). V času pisanja pričujočega besedila nemške institucije, odgovorne za hrambo tovrstnih podatkov o posameznih vojaki, kljub obvestilu o odkritju posmrtnih ostankov in prepoznavnih ploščic, še niso posredovale podatkov o identifikaciji. Za pripadnika nabornega štaba okrožja Cottbus (nem. *Wehrbezirkskommando Cottbus*) v arhivu (*Deutschen Dienststelle – WAST*) ni ohranjenih nobenih personalnih evidenc (T. 6: 1). Preostale tri prepoznavne ploščice v času pisanja prispevka še niso bile deležne konservatorsko-restavratorskih postopkov. V primeru ohranjenih napisov bi le-te omogočile nadaljnjo identifikacijo.

Odkriti sta bili tudi dve svetinjici v nemškem jeziku in slovenska svetinjica (T. 6: 3), ki prav tako lahko nakazujejo na narodnost žrtev. Glede na gumbe nemških uniform (T. 4: 16–19; T. 8: 5) lahko sklepamo, da je 7 oseb nosilo nemška vojaška oblačila, pripadnost posamezni vojski pa je na podlagi tega nemogoča, saj so nemške uniforme nosili tudi pripadniki Gorenjske samozaščite in partizani. Poimensko navedeni Slovenci, zapisani na bližnjem spomeniku, naj bi bili pripadniki omenjene veje domobranstva. Z njimi morebiti lahko povežemo tudi dele italijanske opreme, ki ni bila v uporabi nemških enot oziroma le izjemoma. Med najdbami izstopata gumba s hlač vojske Kraljevine Jugoslavije (T. 8: 4); njihova uporaba s strani gorenjskih domobrancev ali nemške vojske ni verjetna. Morda gre za ostanke hlač civilne osebe ali celo partizana. Gumba sta bila odkrita v vzhodni skupini posmrtnih ostankov. Na isti lokaciji so bili odkriti še štirje gumbi britanskega sukničja (T. 8: 3), ki so jih večinoma uporabljali partizani, kar nakazuje na morebitno partizansko žrtev v vzhodni skupini posmrtnih ostankov. Dodatni pokazatelj tega bi bili lahko tudi predmeti italijanskega porekla, ki so bili v večji meri uporabljeni s strani partizanov.

Dokazi o vsaj eni partizanski žrtvi so bili odkriti tudi v zahodni skupini posmrtnih ostankov. Partizanu so zelo verjetno pripadali pločevinasti gumbi britanskega *bat-*

tledressa (T. 4: 14), zagotovo pa menažka kraljevine Jugoslavije z dodanim napisom *TUJEGA NOČEM, SVOJEGA NE DAMO ŠUBIC SLAVKO*. Menažka je bila last Stanislava Šubica, rojenega 16. oktobra 1923 na Uncu in živečega v Kranju (naselje Čirče) (Splet 2; Jan 1980, 522). V knjigi *Pomniki narodnoosvobodilnega boja v občini Kranj* je naveden v seznamu padlih borcev, talcev in drugih žrtev okupatorjevega terorja, padel pa naj bi 31. marca 1945 na Primorskem (Pomniki 1975, 226). V knjigi *Kokrški odred I* je naveden v seznamu borcev 1. in 3. čete 2. (Kokrškega) bataljona Kokrškega odreda, kjer piše, da je bil Stanislav (Slavko) Šubic, s partizanskim imenom Amor, justificiran kot gestapovec – raztrganec (Jan 1980, 522). Šubic ni padel v borbi pri Trstu, kot je to npr. navedeno v popisu žrtev (interno gradivo Inštituta za novejšo zgodovino), ampak ga je skupaj z drugimi ujetniki likvidirala partizanska vojska pri Zakrižu. Kako je iz Kokrškega odreda, ki je imel operativno ozemlje od Stola in Kamniških planin do Save (Jan 1980, 13), prišel v Zakriž, zaenkrat ni znano, verjetno po podobni ali celo isti poti kot v prispevku omenjeni pripadniki Gorenjske samozaščite.

Zaključek

Antropološke analize posmrtnih ostankov in arheološke analize odkritih predmetov iz množičnih grobišč 20. stoletja nam omogočajo vpogled v starostno in spolno strukturo žrtev ter vzroke in načine njihove smrti, obenem pa nam ponujajo podatke o njihovi narodnosti in pripadnosti k različnim oboroženim silam ali civilnemu prebivalstvu. Analiza predmetov iz grobišča Zakriž je omogočila identifikacijo ubitega partizana Stanislava (Slavka) Šubica – Amorja, ki ga je partizanska vojska ubila zaradi domnevnega sodelovanja z okupatorjem. Možnost identifikacije imata tudi lastnika prepoznavnih ploščic, za katere obstajajo arhivski podatki, z vsaj še štirimi žrtvami pa sta pripadala k nemškimi oboroženim silam. V prihodnosti se nadejamo pridobitve podatkov iz nemškega registra nabornikov, ki bodo omogočili identifikacijo obeh posameznikov.

Glede na odkrito materialno gradivo lahko sklepamo, da je bilo med 21 odkritimi žrtvami vsaj šest pripadnikov nemških oboroženih sil, vsaj en civilist in morebiti dva partizana, na podlagi drugih virov pa naj bi bilo ubitih tudi šest poimensko znanih pripadnikov Gorenjske samozaščite.

Arheološka obravnava žrtev druge svetovne vojne in povojnega obdobja, ki zagotovo predstavljajo primer težke dediščine, se v svojem bistvu ne razlikuje od arheološke obravnave posmrtnih ostankov iz prazgodovine, antike, srednjega veka ali katerega koli obdobja, saj je vsako arheološko preučevanje materialnih ostalin /... / namenjeno tako pridobivanju novih spoznanj o preteklosti kakor tudi ohranjanju materialne dediščine človeštva (Predovnik 2008, 83). Ravno arheologija nam omogoča odgovore na številna vprašanja, saj za obravnavano tematiko ne obstaja veliko verodostojnih virov, ki so pogosto vsebinsko pomanjkljivi in netočni, celo nasprotujoči (glej tudi Little 2007, 29, 62; nav. v Predovnik 2008, 83). Enako kot lahko ugotovimo spol, starost, telesno višino, morebitne bolezni, poškodbe in načine smrti pokojnikov iz antike ali srednjega veka, lahko do enakih ugotovitev pridemo tudi pri posmrtnih ostankih iz obdobja 20. stoletja. Tu gremo lahko še korak dlje, saj lahko z uporabo arheologije, antropologije, zgodovinopisja in naravoslovnih analiz nekatere žrtve celo poimensko identificiramo, kar je pri obravnavi starejših obdobij izredno redko. Posmrtni ostanki žrtev vojn se v svoji biti ne razlikujejo ne glede na prostor in čas, temveč razlike nastajajo le v glavah posameznikov, bodisi iz verskega, ideološkega ali kakršnega koli drugega vidika.

Arheološka obravnava modernih konfliktov je v zadnjih desetletjih v evropskem in svetovnem merilu v velikem porastu, za tem trendom pa stopajo tudi raziskovalci z območja vzhodne Evrope (glej Košir *et al.* 2019). Enako se v slovenski arheologiji kaže povečanje interesa za arheologijo modernih konfliktov in arheologijo 20. stoletja (npr. Gaspari *et al.* 2010; Mlekuž *et al.* 2016; Košir 2011; isti 2012; isti 2017a; isti 2017b; Košir *et al.* 2014; Košir *et al.* 2016; Saunders *et al.* 2013), obenem pa se ob naraščanju števila raziskav, ki se dotikajo tovrstnih tematik, pojavlja problematika objavljanja rezultatov raziskav, kot je pričujoče besedilo, saj osrednja slovenska arheološka revija ne objavlja prispevkov, ki obravnavajo arheologijo obdobja po srednjem veku.

Arheologija modernih konfliktov, ki se pogosto dotika težke dediščine, je arheologija o naših nedavnih prednikih, ki so pogosto še vedno v živem spominu, kljub »mladosti« pa nam materialni ostanki, vključno s posmrtnimi ostanki padlih in ubitih, doprinašajo k razumevanju prikritih, nedokumentiranih in neznanih dogodkov nedavne zgodovine.

Katalog najdb

Večino najdb ni bilo mogoče pripisati posameznim skeletom, še posebej v spodnji (zahodni) skupini skeletov, kjer njihova individualizacija ni bila mogoča. Nekatere najdbe v zgornji (vzhodni) skupini žrtev je bilo mogoče pripisati posameznim skeletom, čeprav je v nekaterih primerih predvsem zaradi medsebojnega prekrivanja skeletov in verjetnega odmetavanja predmetov čez trupla v času zakopavanja zagotovo prišlo do mešanja predmetov, ki so pripadali različnim osebam.

Pri predmetih so večinoma podane tri osnovne dimenzije, v kolikor je poudarjena druga ali posamezna mera, je le-ta označena s primerno oznako. Prepisi napisov na predmetih so podani v poševni pisavi.

Okrajšave: d. = dolžina, š. = širina, v. = višina, deb. = debelina, Ø = premer

Fotografije predmetov: Uroš Košir.

Risbe predmetov: Marko Zorović, Uroš Košir.

Tabla 1

1. Škatlica za brivnik z napisom *Rotbart Mond Extra*; rjav in bel bakelit (10,2 × 5,4 × 3,9 cm).
2. Pokrov škatle za smodniško polnjenje nemške lahke havbice kalibra 10 cm, letnik 1943, napis na zunanji strani *Kart. Vorl. I.F.H. 16/18*; rjav bakelit (Ø 11,7 cm; v. 2,7 cm).
3. Ustnik pipe za kajenje; močno obrabljen; črn bakelit (5,4 × 1 × 0,7 cm).
4. Ustnik pipe za kajenje; črn bakelit (9,3 × 1,4 × 0,65 cm).
5. Cigaretnica z ročno izdelanim motivom črt, kroga in vejic na sprednji strani (9,7 × 6,9 × 2 cm).
6. Vžigalnik; odkrit skupaj z žepnim nožem (št. 40) in neznanim predmetom (št. 41) (6,5 × 3,2 × 1,4 cm).
7. Žlica; 2 dela (18 × 3,7 cm).

Tabla 2

1. Glavnik; celuloid (11,6 × 2,8 × 0,3 cm) – odkrit skupaj z ogledalom T. 2:3.

2. Glavnik; črna umetna masa; (10,2 × 2,9 × 0,4 cm).
3. Ogledalo; pravokotno z zaobljeno zgornjo stranico in kovinsko obrobo (10 × 6 × 0,9 cm) – odkrit skupaj z glavnikom T. 2:1.
4. Žepna ura v ovitku iz blaga (?) (6,9 × 5,7 × 2,1 cm, Ø 5,4 cm).
5. Žepna ura z verižico (5,6 × 5 × 0,8 cm, Ø 5 cm).

Tabla 3

1. Svetinjica; močno korodirana; aluminij (2,3 × 1,45 cm).
2. Svetinjica Marije; nemški napisi; aluminij (2,95 × 1,55 cm).
3. Svetinjica Birkensteinske Marije; napis *And. an Birkenstein in U. L. Frau v. Birkenstein, Bitten für Uns!*; aluminij (2,6 × 1,9 cm).
4. Svetinjica Marije; napis *Sancta Maria Mater Dei Ora Pro Nobis!*; emajlirana kovina (2,6 × 2,2 × 0,2 cm).
5. Prepoznavna ploščica; močno korodirana slabo ohranjenim napisom [*nečitljivo*] 17, druga stran [*nečitljivo*] 1627; cink (6,6 × 4,9 cm).
6. Prepoznavna ploščica; napis 314 2LSB/903; cink (7 × 5 cm).
7. Pasa spona; oznaka proizvajalca na zadnji strani; ponikljana pločevina (4,8 × 3,4 × 0,9 cm).
8. Prepoznavna ploščica; čitljiva le številka vojaka 1069; cink; odkrita skupaj s predmetoma št. 36 in 37 (7 × 5 cm).

Tabla 4

1. Spona; sprijeta z blagom (7,1 × 4,2 cm).
2. Spona; sprijeta z blagom (6,25 × 4,1 cm).
3. Gumb krušnjaka in šotorskih platen; nemški; cink (Ø 1,7 cm).
4. Kovinski obročki nahrbtnika; cink (Ø 1,9 cm).
5. Gumb z narebrenim robom; civilni; črn bakelit (Ø 2,3 cm).
6. Gumb; roževina (Ø 1,73 cm).
7. Gumb; cink (?) (Ø 1,54 cm).
8. Gumb srajce; civilni ?; siv bakelit (?) (Ø 1,5 cm).

9. Gumb spodnjega perila; rumeno-belo steklo (\emptyset 1,45 cm).
10. Gumb spodnjega perila; belo steklo (\emptyset 1,05 cm).
11. Gumb spodnjega perila; belo steklo (\emptyset 1,05 cm).
12. Gumb, pritrjen na tanjšo žico (\emptyset 1,7 in 1,4 cm).
13. Gumb; neznana snov (\emptyset 2,1 cm).
14. Gumb uniforme (*battledress*); Velika Britanija; pločevina; slabo viden napis *B. HAM* (\emptyset 1,7 cm).
15. Gumb, verjetno civilni; rjav bakelit (\emptyset 2,8 cm).
16. Gumb; nemški; temno sivo-rjav bakelit (\emptyset 2,3 cm).
17. Hlačni gumb; nemški; pločevina (\emptyset 1,7 cm).
18. Gumb uniforme; nemški; cink (\emptyset 1,9 cm).
19. Gumb letnega suknjiča; nemški; cink in železo; (\emptyset 1,9 cm), kovinski obroček za pritrditev gumba (\emptyset do 2,4 cm).

Tabla 5

1. Tuba zobne paste; znamka Blendax; ohranjena kartonasta embalaža; različni napisi v nemškem jeziku ($9,8 \times 3 \times 1,8$ cm).
2. Zobna ščetka; prosojna oranžna umetna masa ($16,4 \times 1,45 \times 1,8$ cm).
3. Del glavnika, črna umetna masa ($3 \times 2,9 \times 0,35$ cm).
4. Ogledalo; okroglo (\emptyset 5,9 cm).
5. Del tube za kremo; znamka N° 4711 ($3,2 \times 2,5 \times 2,4$ cm).
6. Škatlica brivskega čopiča; ponikljana pločevina (v. 7,8 cm, \emptyset 3,05 cm).
7. Britev; napis *APOLLO D.R.G.M.*; cink in bakelit ($8,5 \times 4,45 \times 2,8$ cm).

Tabla 6

1. Prepoznavna ploščica; oznake *W.B.K. Cottbus 33 0*; aluminij (7×5 cm).
2. Poročni prstan; žig *A.G. DRPa*; gravura *TG 7.8.37.*; pozlačena kovina ? (\emptyset 2,2 cm).
3. Svetinjica brezjanske Marije; aver: *Maria pomagi prosi za nas!*; rever: *Maria pomagi na Brezjah*; aluminij ($2,6 \times 2,1$ cm).

4. Priponka s sliko ali fotografijo; podoba ni ohranjena; kovina in karton ($2,8 \times 2,1$ cm).
5. Ustnik za cigarete; črn bakelit ($7,7 \times 1 \times 1$ cm).

Tabla 7

1. Zložljiv jedilni pribor; nemški; na ročaju praskani inicialki *WG*; aluminij ($15,3 \times 4,7$ cm).
2. Žlica; žig *Alluminio Puro R.E.*; italijanska; aluminij ($18,1 \times 4,2$ cm).
3. Škarjice; železo ($9,1 \times 4,85$ cm).
4. Denarnica; rjavo usnje ($11,2 \times 7,3$ cm).

Tabla 8

1. Lonček čutare M31; oznaka proizvajalce *SEL40*; aluminij ($9,5 \times 8,9 \times 6,1$ cm).
2. Gumb s črtastim vzorcem; civilni; temno rjav bakelit (\emptyset 2,2 cm).
3. Gumbi uniforme (*battledress*); Velika Britanija; rjav bakelit (\emptyset 1,75 cm).
4. Hlačni gumb; Kraljevina Jugoslavija; napis *БЕОГРАД УБО*; cink (\emptyset 1,7 cm).
5. Gumb s kape; nemški; cink (\emptyset 1,25 cm).
6. Gumb spodnjega perila; belo steklo (\emptyset 1,4 cm).
7. Gumb spodnjega perila; belo steklo (\emptyset 1,2 cm).
8. Gumb spodnjega perila; rumeno-belo steklo (\emptyset 1,1 cm).

Tabla 9

1. Jedilni pribor (žlica, vilice, odpirac za konzerve); nemški (do $19,5 \times 4,6$ cm).
2. Prepoznavna ploščica (nečitljivo in *136* ?) ($7,5 \times 5,5$ cm).
3. Škatla za maslo in mast *Fettbüchse* (\emptyset 10,5 cm).
4. Nemški srebrnik *Drei Marke Deutsches Reich 1913* (\emptyset 3,3 cm).
5. Švicarski zlatnik *10 FR 1912 Helvetia* (\emptyset 1,9 cm).
6. Škatla za maslo in mast *Fettbüchse* (\emptyset 10,5 cm).
7. Obesek s cvetličnim motivom ($4,1 \times 3,1 \times 0,6$ cm).

Tabla 10

1. Britev (8,25 × 4,4 × 2,4 cm).
2. Škatlica z britvicami (4,9 × 2,6 × 1,3 cm).
3. Škatlica z britvicami (4,7 × 2,6 cm).
4. Prepoznavna ploščica s pritrjenim ključem; cink in železo. Napis: *1. VET. ERS. ABT. 18 A 573* (7 × 5 cm).
5. Glavnik; bakelit (11,6 × 3,5 × 0,4 cm).
6. Škatlica z brivskim čopičem; ponikljana pločevina (7,8 × 3 cm).

Tabla 11

1. Glavnik (4 deli) (ca. 13 × 2,8 × 0,3 cm).
2. Gumb (Ø 1,9 cm).
3. Deli naramnic; umetna masa (4,1 × 2,7 in 3,8 × 2,2 cm).
4. Steklenička z oznako *100* (12,7 × 5,1 × 3,5 cm).
5. Bakelitna škatla za smodniško polnjenje nemške lahke havbice kalibra 10 cm – spada k pokrovu odkritem nad zahodno skupino (T. 1:2) (Ø 11,6 cm; v. 8,2 cm).

Literatura / References

- ALJANČIČ, J. 2003, Pet tržiških mož pod Vrhom Križa. – *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 13/4, 46–49.
- ALJANČIČ, J. 2009, Pet tržiških mož pod Vrhom Križa. – V / In: *Zaveza 51*, Nova slovenska zaveza, Ljubljana, 4.2 (elektronska izdaja). – URL: http://www.zaveza.si/zaveza-t-51/#index.xml-body.1_div.4_div.2 (13. 9. 2016).
- BALAŽIČ, J. 2008, Sodelovanje Inštituta za sodno medicino pri raziskavah posmrtnih ostankov žrtev vojne in povojnih pobojev. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005 – 2008*. – Ljubljana, Družina, 43–48.
- BANKS, I., E. KOSKINEN KOIVISTO, O. SEITSONEN, Public engagements with Lapland's Dark Heritage: Community archaeology in Finnish Lapland. – *Journal of Community Archaeology & Heritage* 5/2, 128–137.
- BREMEC, R. 2016, *Poročilo o arheološkem rekognosciranju prikritih grobišč v RS. Arheološke raziskave na evidentiranih lokacijah*. – Kranj.
- BURNS, K. R. 1999, *Forensic Anthropology Training Manual*. – New Jersey, Routledge.
- CARMAN, J. 1997, *Material Harm: Archaeological Studies of War and Conflict*. – Glasgow, Cruithne Press.
- CARMAN, J. 2013, *Archaeologies of Conflict*. – London, Bloomsbury.
- CARMAN, J., A. HARDING 2006, *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*. – Sutton, History Press.
- CARR, G. 2010a, The Archaeology of Occupation and the V-sign Campaign in the Occupied British Channel Islands. – *International Journal of Historical Archaeology* 14, 575–592.
- CARR, G. 2010b, The archaeology of occupation, 1940–2009: a case study from Channel Islands. – *Antiquity* 84, 161–174.
- COCROFT, W., L. WILSON 2006, Archaeology and Art at Spadeadam Rocket Establishment (Cumbria). – V / In: Schofield, J., A. Klausmeier, L. Purbrick (ur. / eds.), *Re-*

- mapping the Field. *New Approaches in Conflict Archaeology*. – Berlin, Westkreuz-Verlag, 15–21.
- SCHOFIELD, J., W. COCROFT 2007, *A Fearsome Heritage. Diverse Legacies of the Cold War*. – Walnut Creek, Routledge.
- COX, M., S. MAYS 2000, *Human Osteology In Archaeology and Forensic Science*. – London, Greenwich Medical Media.
- COX, M., A. FLAVEL, I. HANSON, J. LAVER, R. WESSLING 2008, *The Scientific Investigation of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- DESFOSSÉS, Y., A. JACQUES, G. PRILAUX 2009, *Great War Archaeology*. – Rennes, Editions Quest-France.
- DEŽMAN, J. 2008, Tranzicijska pravičnost. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005 – 2008*. – Družina, Ljubljana, 251–428.
- DOYLE, P., P. EVANS 2009, *The British Soldier in Europe 1939 – 1945*. – Ramsbury, Marlborough, The Crowood Press.
- FAULKNER, N., N. DURRANI 2008, *In search of the Zeppelin War. The Archaeology of the First Blitz*. – Stroud, Tempus.
- FEREMBACH, D., I. SCHWIDETZKY, M. STLOUKAL 1980, Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. – *Journal of Human Evolution* 9, 517–549.
- FERENC, M. 2008, *Raziskava prikritih grobišč*. – Rokopis.
- FERENC, M. 2012, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč*. – Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- FERENC, M., M. ALIĆ, P. JAMNIK 2011, *Huda jama: skrito za enajstimi pregradami: poročilo 2*. – Ljubljana, Družina.
- FERNÁNDEZ GÖTZ, M., N. ROYMANS (ur. / eds.) 2017, *Conflict Archaeology: Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity*. – Themes in Contemporary Archaeology 5, London.
- GASPARI, A., J. MILJEVIĆ, B. MUŠIČ 2010, Raziskave razbitine lovskega letala Supermarine Spitfire F.IX MJ116 iz 73. skupine RAF ob Ižanski cesti v Ljubljani / Research on the wreckage of Supermarine Spitfire F.IX MJ116 of RAF no. 73 Squadron near Ižanska cesta in Ljubljana. – *Arheo* 10, 57–72.
- GLASS, E. 2012, 'Hitler Loves Musso', and Other Civilian Wartime Sentiments: the archaeology of Second World War air-raid shelters and their graffiti. – V / In: Saunders, N. J. (ur. / ed.), *Beyond the dead horizon*. – Oxford, Oxbow books, 130–145.
- GODZIEMBA MALISZEWSKI, W. 2017, Babi Yar & Rep'yahiv Yar. Reconciliation of 1942 GX Luftwaffe Air Photos with horizontal 1941 Wehrmacht Imagery taken by Johannes Hahle. – V / In: Zalewska, A. J. M. Scott, G. Kiarszys (ur. / eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*. – Warszawa, Szczecin: Department of Archaeology, Szczecin University, Roadside History Lessons Foundation, 41–54.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2011, The Archaeology of Internment in Francoist Spain (136-1952). – V / In: Myers, A., G. Moshenska (ur. / eds.), *The Archaeology of Internment*. – New York, Springer, 53–74.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A. 2012, From the Battlefield to the Labour Camp: Archaeology of Civil War and Dictatorship in Spain. – *Antiquity* 86/332, 456–473.
- GOSAR, A. 2015, The Concept of Dark Tourism. – V / In: Gosar, A., M. Koderman, M. Rodela (ur. / eds.), *Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development*. – Proceedings of the International Workshop, Koper, University of Primorska Press, 17–20.
- GOSAR, A., M. KODERMAN, M. RODELA (ur. / eds.) 2015, *Dark Tourism. Post-WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development*. – Proceedings of the International Workshop, Koper, University of Primorska Press.
- HILLSON, S. 1996, *Dental Anthropology*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- İŞCAN, Y. M., K. A. R. KENNEDY 1989, *Reconstruction of life from the skeleton*. – New York, Wiley-Liss.

- JAMNIK, P. 2008a, Prikrita množična grobišča v Sloveniji. Koliko je arheološkega dela pri izkopih grobišč in ugotavljanju njihovega obstoja? – *Prispevki za novejšo zgodovino* XLVIII 2/2008, 173–186.
- JAMNIK, P. 2008b, Ugotavljanje identitete žrtev iz brezna pri Konfinu I. v arhivskih virih. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005 – 2008*. – Ljubljana, Družina, 99–118.
- JAMNIK, P. 2008c, Metodološki okvirji izvedbe sodno odrejenih ekshumacij ter sondiranj in prekopov, izvedenih v okviru vladne komisije. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005 – 2008*. – Ljubljana, Družina, 83–92.
- JAN, I. 1980, *Kokrški odred I. Narodnoosvobodilni boj pod Karavankami*. – Ljubljana, Partizanska knjiga.
- JOSIPOVIČ, D. 2011, Prispevek arheologa pri izkopu prikritih grobišč v letih 2006–2009. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo 3 : Resnica in sočutje : prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*. – Ljubljana, Družina, 473–502.
- KEELEY, L. H. 1996, *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. – Oxford, Oxford University Press.
- KNEZ, D. 2001, Svetinjice iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. / Pilgrimage Badges from the collections of the National museum of Slovenia. – *Etnolog* 12, 369–371.
- KOBIAŁKA, D., M. KOSTYRKO, K. KAJDA 2017, Inconspicuous and Forgotten Material Memories of the First World War: The Case of a POW camp in Czersk, Poland. – V / In: Zalewska, A., J. M. Scott, G. Kierszys (ur. / eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*. – Warszawa, Szczecin: Department of Archaeology, Szczecin University, Roadside History Lessons Foundation, 23–39.
- KOKALJ KOČEVAR, M. (ur. / ed.) 2017, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. – Razpoznavanja 32. – Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- KOŠIR, U. 2011, *Rombon – arheologija visokogorskega bojišča soške fronte 1915 – 1917* (Neobjavljeno diplomsko delo / Unpublished dissertation, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). – Ljubljana.
- KOŠIR, U. 2012, Potencial arheologije prve svetovne vojne na območju soške fronte / The Potential of First World War Archaeology on the Soča Front. – *Arheo* 29, 53–64.
- KOŠIR, U. 2017a, *Arheologija soške fronte* (Neobjavljena doktorska disertacija / Unpublished doctoral dissertation, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). – Ljubljana.
- KOŠIR, U. 2017b, Sounds of horror: sensorial experiences of a Gestapo prison, Begunje (Slovenia). – V / In: Saunders, N. J., P. Cornish (ur. / eds.), *Modern conflict and the senses*. – London; New York, Routledge, 256–271.
- KOŠIR U., M. ČREŠNAR, D. MLEKUŽ, G. RUTAR 2016, Integrated archaeological research as a part of modern conflict archaeology : what we have learned from the conflict landscapes of the Upper Soča Valley (Western Slovenia). – *Schild von Steier* 27, 108–118.
- KOŠIR, U., M. ČREŠNAR, D. MLEKUŽ (ur. / eds.) 2019, *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*. – Material Culture and Modern Conflict Series. – London, Routledge.
- KOŠIR, U., P. LEBEN SELJAK 2018, *Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov z grobišča Romov v Iški [ID 35] in v Gornjem Igu* (neobjavljeno poročilo / unpublished report, ZVKDS, OE Ljubljana. – Idrija.
- KOŠIR U., D. MLEKUŽ, M. ČREŠNAR 2014, The use of modern technologies for documenting and interpreting conflict landscapes: case study of the Bovec area (Posočje region, Slovenia). – V / In: Jankovič Potočnik, A., M. Zupančič, A. Marn (ur. / eds.), *Handbook of typical historic technologies of fortress constructions : saving of European cultural heritage fortified monuments in Central Europe*. – Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine, 62–68.
- KROGMAN, W. M., M. Y. İŞCAN 1986, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Springfield, Charles C Thomas.

- LEBEN SELJAK, P. 2008, Antropološke analize povojnih grobišč: Konfin I. – V / In: Dežman J., (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005–2008*. – Ljubljana, Družina, 119–132.
- LITTLE, B. 2007, *Historical Archaeology: Why the Past Matters*. – Walnut Creek, Routledge.
- MACDONALD, S. 2009, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London; New York, Routledge.
- MARTIN, D. L., D. W. FRAYER (ur. / eds.) 1997, *Troubled Times: Violence and Warfare in the Past*. – Amsterdam, Gordon and Breach.
- MARTIN, R., K. SALLER 1957, *Lehrbuch der Anthropologie I*. – Stuttgart, Fischer.
- MAUS, G. 2012, Landmark, Symbol, and Monument: public perceptions of a Cold War early warning site in Germany. – V / In: Saunders, N. J. (ur. / ed.), *Beyond the dead horizon*. – Oxford, Oxbow books, 203–216.
- MLEKUŽ, D., U. KOŠIR, M. ČREŠNAR 2016, Landscapes of Death and Suffering: Archaeology of Conflict Landscapes of the Upper Soča Valley, Slovenia. – V / In: Stichelbaut, B., D. Cowley (ur. / eds.), *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*. – Surrey, Routledge, 127–145.
- MOSHENSKA, G. 2007, Unearthing an air-raid shelter at Edgware Junior School. – *London Archaeologist* 11/9, 237–240.
- MOSHENSKA, G. 2010a, Charred churches or iron harvest? Counter-monumentality and the commemoration of the London Blitz. – *Journal of Social Archaeology* 10/1, 5–27.
- MOSHENSKA, G. 2010b, Gas masks: material culture, memory, and the senses. – *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S.) 16, 609–628.
- NICOLIS, F., G. CIURLETTI, A. De GUIO (ur. / eds.) 2011, *Archeologia della Grande Guerra: atti del convegno internazionale: 32/34.06.2006 / Archaeology of the Great War: proceedings of the International conference*. – Trento, Soprintendenza per i beni librari, archivistici e archeologici. Settore beni archeologici, 27–35.
- NOSE, A. 2017, *Domobranci, zdravo – Bog daj. Protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945*. – Ljubljana, Modrijan.
- OSGOOD, R. 2005, *The Unknown Warrior. An Archaeology of the Common Soldier*. – Stroud, Sutton Publishing.
- OSGOOD, R., S. MONKS, J. TOMS 2000, *Bronze Age Warfare*. – Stroud, Sutton Publishing.
- OSGOOD, R., M. BROWN 2009, *Digging up Plugstreet. The Archaeology of a Great War Battlefield*. – Yeovil, Haynes.
- POMNIKI 1975, *Pomniki narodnoosvobodilnega boja v občini Kranj*. – Kranj, Zveza borcev NOV SR Slovenije.
- POWELL, L. 2012, America's Nuclear Wasteland: conflict landscape, simulation, and 'non-place' at the Nevada Test Site. – V / In: Saunders, N. J. (ur. / ed.), *Beyond the dead horizon*. – Oxford, Oxbow books, 27–35.
- PREDOVNIK, K. 2008, Nova obzorja: arheologija mlajših obdobij / New Horizons: Archaeology of the Later Periods. – *Arheo* 25, 81–88.
- RAAFLAUB, K., N. ROSENSTEIN 1999, *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds*. – Cambridge, Cambridge University Press.
- RECIO CARDONA R., A. GONZÁLEZ SÁNCHEZ 2002, *German army uniforms. Heer 1933 – 1945*. – Madrid, Accion Press.
- REICHS, K. J., W. M. BASS 1998, *Forensic Osteology: Advances in the Identification of Human Remains*. – Springfield, Charles C Thomas Press.
- ROBERTSHAW, A., D. KENYON 2008, *Digging the Trenches. The Archaeology of the Western Front*. – Barnsley, Pen & Sword Archaeology.
- ROWE, P. R. 2012, Churchill's 'Silent Sentinels': an archaeological spatial evaluation of Britain's Second World War coastal defences at Weymouth, Dorset, c. 1940. – V / In: Saunders, N. J. (ur. / ed.), *Beyond the dead horizon*. – Oxford, Oxbow books, 188–202.
- SAUNDERS, N. J. 2000, Bodies of Metal, Shells of Memory. 'Trench Art', and the Great War Re-cycled. – *Journal of Material Culture* 5/1, 43–67.

- SAUNDERS, N. J. 2002, Excavating Memories: Archaeology and the Great War, 1914–2001. – *Antiquity* 76/1, 101–108.
- SAUNDERS, N. J. 2003, *Trench Art. Materialities and Memories of War*. – Oxford; New York, Berg.
- SAUNDERS, N. J. (ur. / ed.) 2004, *Matters of Conflict. Material culture, memory and the First World War*. – London; New York, Routledge.
- SAUNDERS, N. J. 2010, *Killing Time. Archaeology and the First World War*. – Stroud, The History Press.
- SAUNDERS, N. J., N. FAULKNER, U. KOŠIR, M. ČREŠNAR, S. THOMAS 2013, Conflict Landscapes of the Soča / Isonzo Front, 1915–2013: Archaeological-Anthropological Evaluation of the Soča Valley, Slovenia / Pokrajine konfliktov soške fronte, 1915–2013: arheološko-antropološko ovrednotenje Posočja. – *Arheo* 30, 47–66.
- SCHEUER, L., S. BLACK, S. 2000, *Developmental Juvenile Osteology*. – London, Academic Press.
- SCHOFIELD, J., W. G. JOHNSON, C. M. BECK (ur. / eds.) 2002, *Matériel Culture: the archaeology of twentieth century conflict*. – One World Archaeology 44, London; New York, Routledge.
- SEITSONEN, O., V. HERVA, K. NORDQVIST, A. HERVA, S. SEITSONEN 2017, A military camp in the middle of nowhere: mobilities, dislocation and the archaeology of a Second World War German military base in Finnish Lapland. – *Journal of Conflict Archaeology* 12/1, 3–28.
- SEITSONEN, O. 2018, *Digging Hitler's Arctic War. Archaeologies and Heritage of the Second World War German Military presence in Finnish Lapland*. (neobjavljeno diplomsko delo / unpublished dissertation, University of Helsinki, Faculty of Arts, Department of Cultures). – Helsinki.
- SIEMIŃSKA, D. 2017, Archaeological Studies on World War II Totalitarianism in the Yard of a Mediaeval Hill Fort in Volodymyr-Volynskyi, Ukraine. – V / In: Zalewska, A., J. M. Scott, G. Kiarszys (ur. / eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*. – Warszawa, Szczecin: Department of Archaeology, Szczecin University, Roadside History Lessons Foundation, 99–120.
- STEELE, D. G. 1976, The Estimation of Sex on the Basis of the Talus and Calcaneus. – *American Journal of Physical Anthropology* 45, 581–588.
- THEUNE, C. 2013, Archaeology and Remembrance: The Contemporary Archaeology of Concentration Camps, Prisoner-of-War Camps, and Battlefields. – V / In: Mehler, N. (ur. / ed.), *Historical Archaeology in Central Europe*. – Rockville, Society for Historical Archaeology, 241–259.
- UBELAKER, D. H. 1974, Reconstruction of Demographic Profiles from Ossuary Skeletal Samples. – *Smithsonian Contributions to Anthropology* 18, 1–79.
- VELIKONJA, T. 2008, Farne spominske plošče. – V / In: Dežman, J. (ur. / ed.), *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč: 2005 – 2008*. – Ljubljana, Družina, 49–54.
- ZALEWSKA, A., J. M. SCOTT, G. KIARSZYS 2017, Introduction: Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars. – V / In: Zalewska, A., J. M. Scott, G. Kiarszys (ur. / eds.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*. – Warszawa, Szczecin: Department of Archaeology, Szczecin University, Roadside History Lessons Foundation, 11–20.
- ZUPANC, C. 1973, V boju za svobodo. – V / In: Planina, F. (ur. / ed.), *Selška dolina v preteklosti in sedanosti*. – Železniki, Muzejsko društvo v Škofji loki, 367–389.
- Spletna vira / Web sources:*
- Splet 1 / Web 1: http://www.geopedia.si/?params=L7387#T105_L7387_F7387:181_x430312_y112192_s13_b4 (2. 1. 2018).
- Splet 2 / Web 2: <http://www.sistory.si/zrtve/zrtve/?id=84790> (17. 1. 2018).

Tabla 1. Zakriž. 1, 3, 4 = M. 1 : 1; 2, 5, 7 = M. 1 : 2.

Tabla 2. Zakriž. 1, 2, 4-5 = M. 1 : 1; 3 = M. 1 : 2.

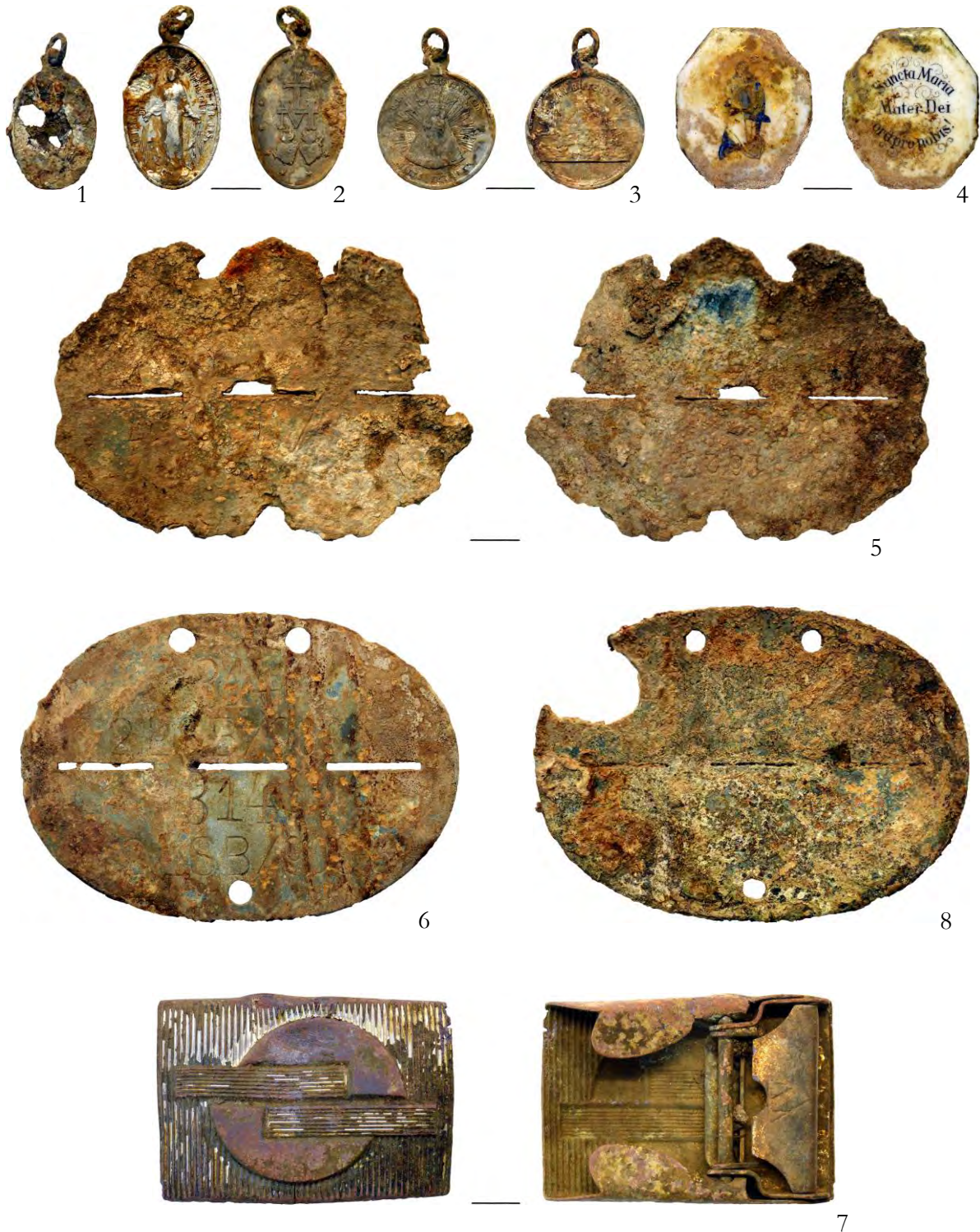

Tabla 3. Zakriž. 1-8 = M. 1 : 1.

Tabla 4. Zakriž. 1, 2 = M. 1 : 2; 3-19 = M. 1 : 1.

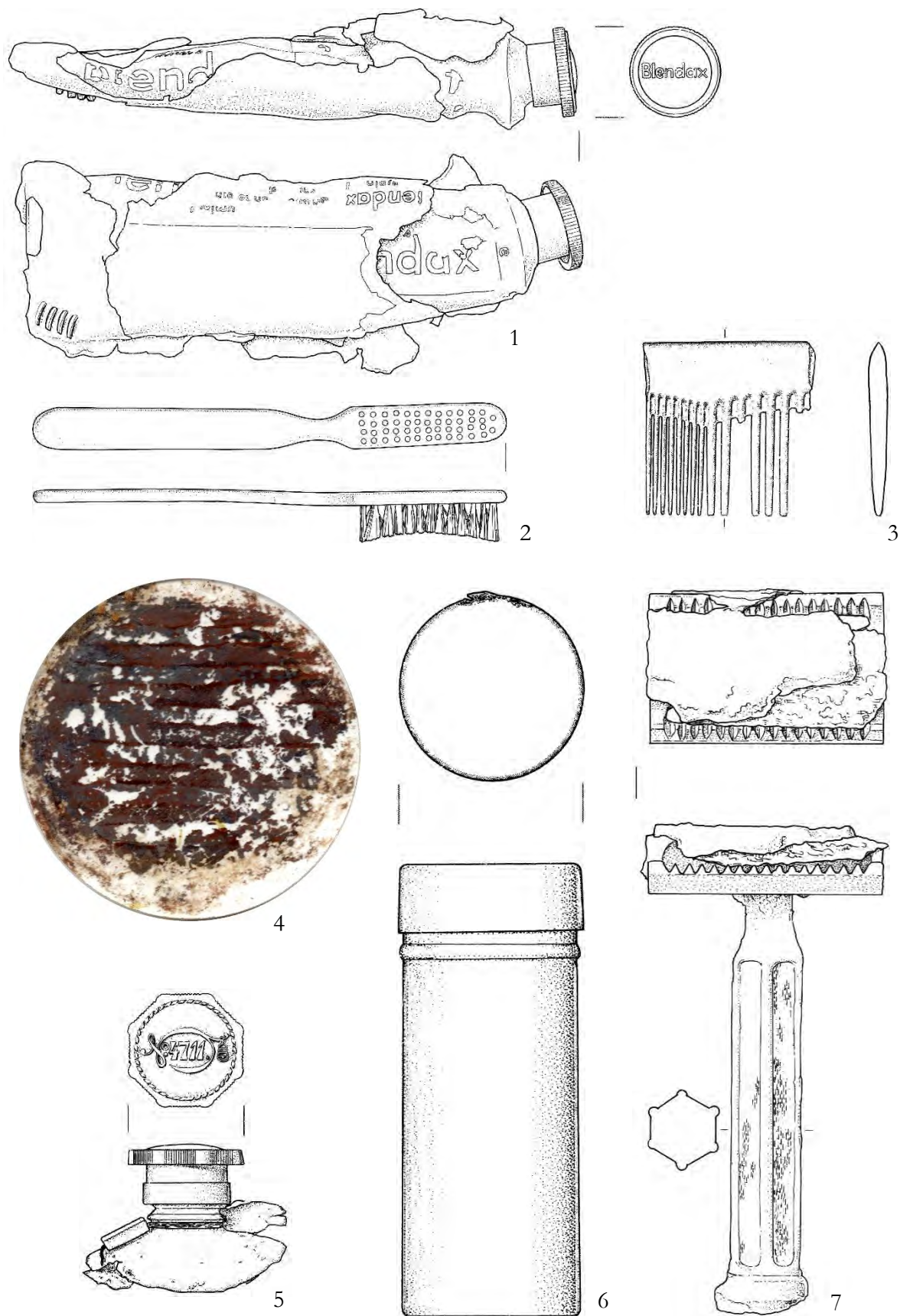

Tabla 5. Zakriž. 1, 3-7 = M. 1 : 1; 2 = M. 1 : 2.

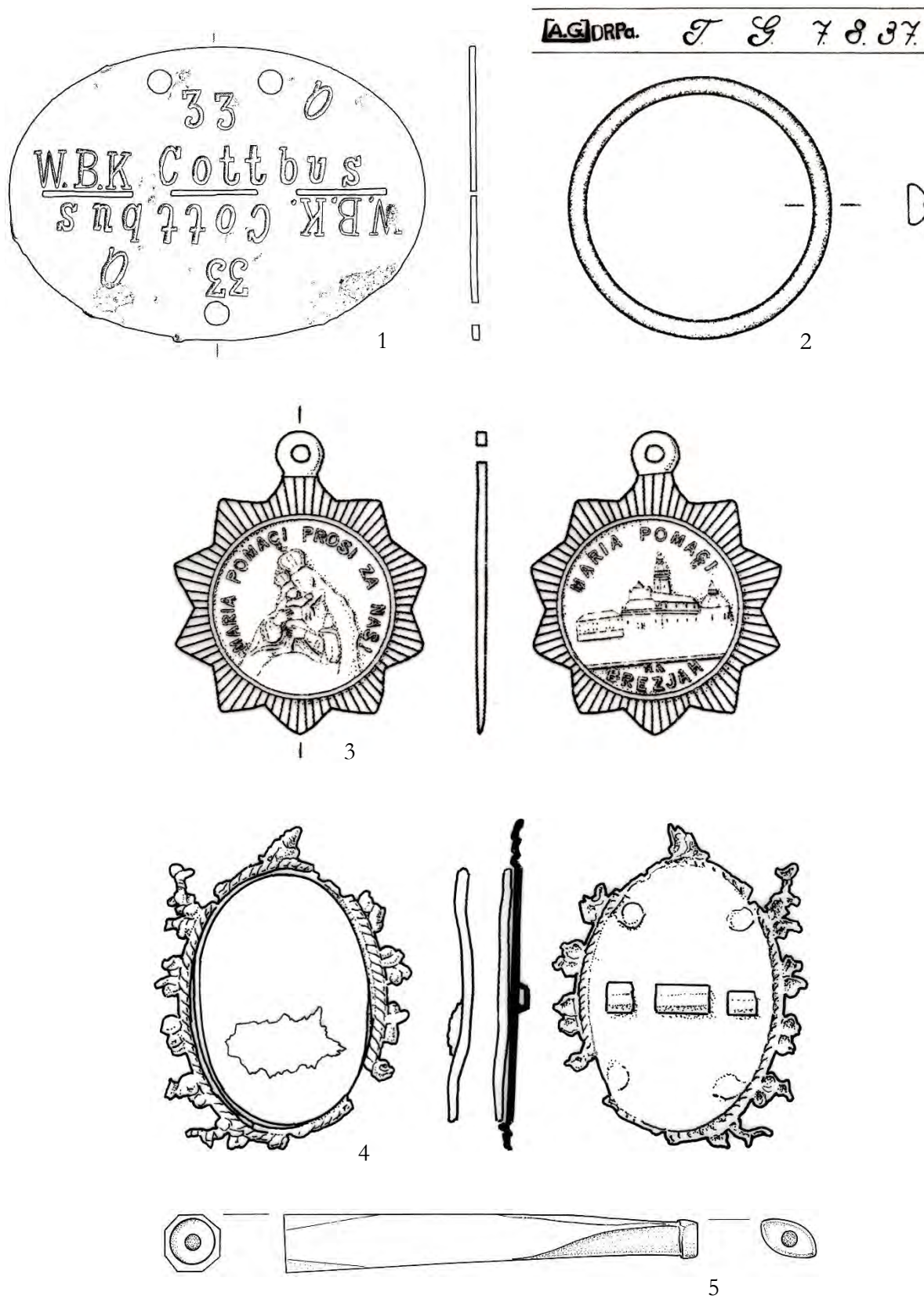

Tabla 6. Zakriž. 1, 5 = M. 1 : 1; 2-4 = M. 2 : 1.

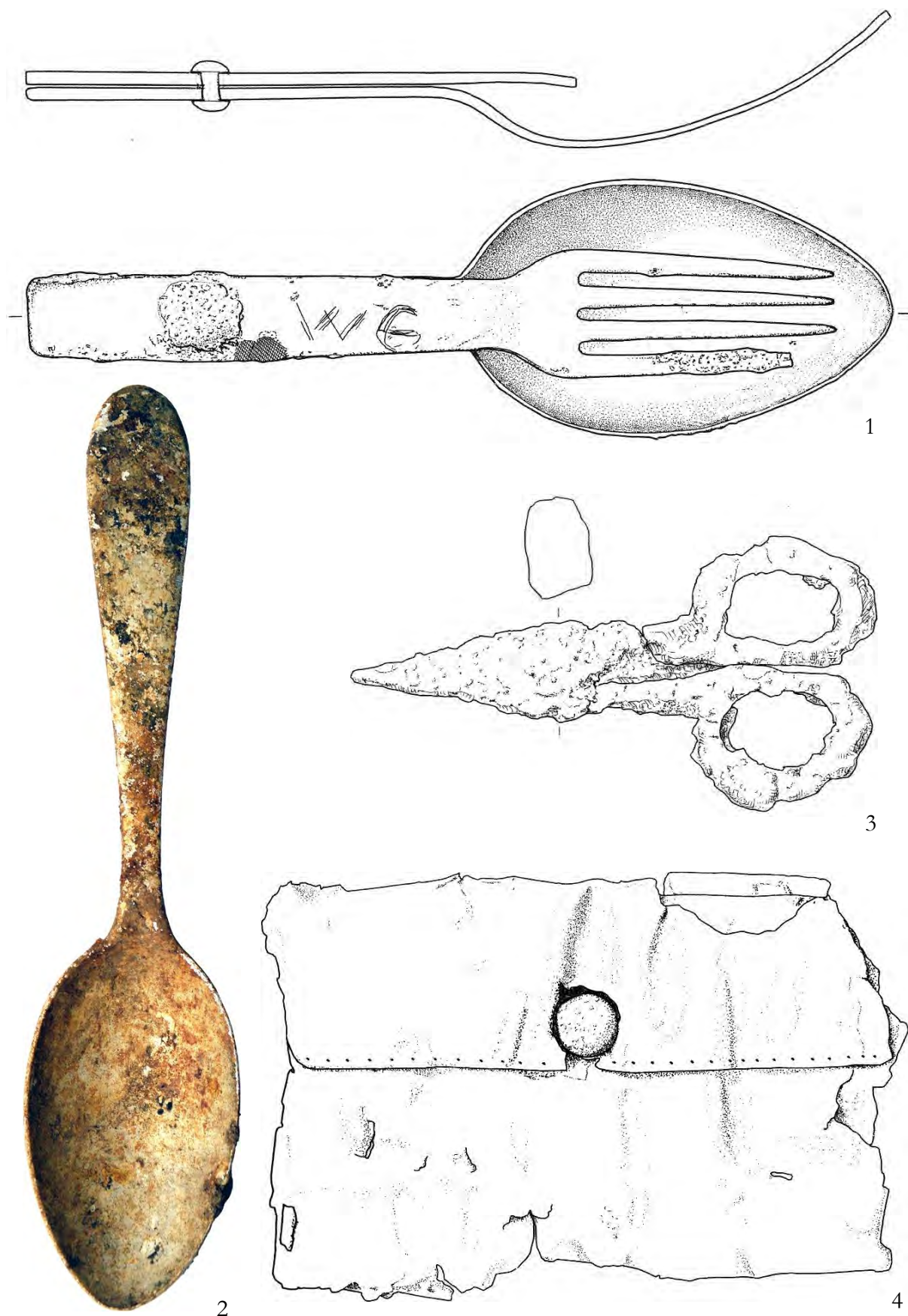

Tabla 7. Zakriž. 1-4 = M. 1 : 1.

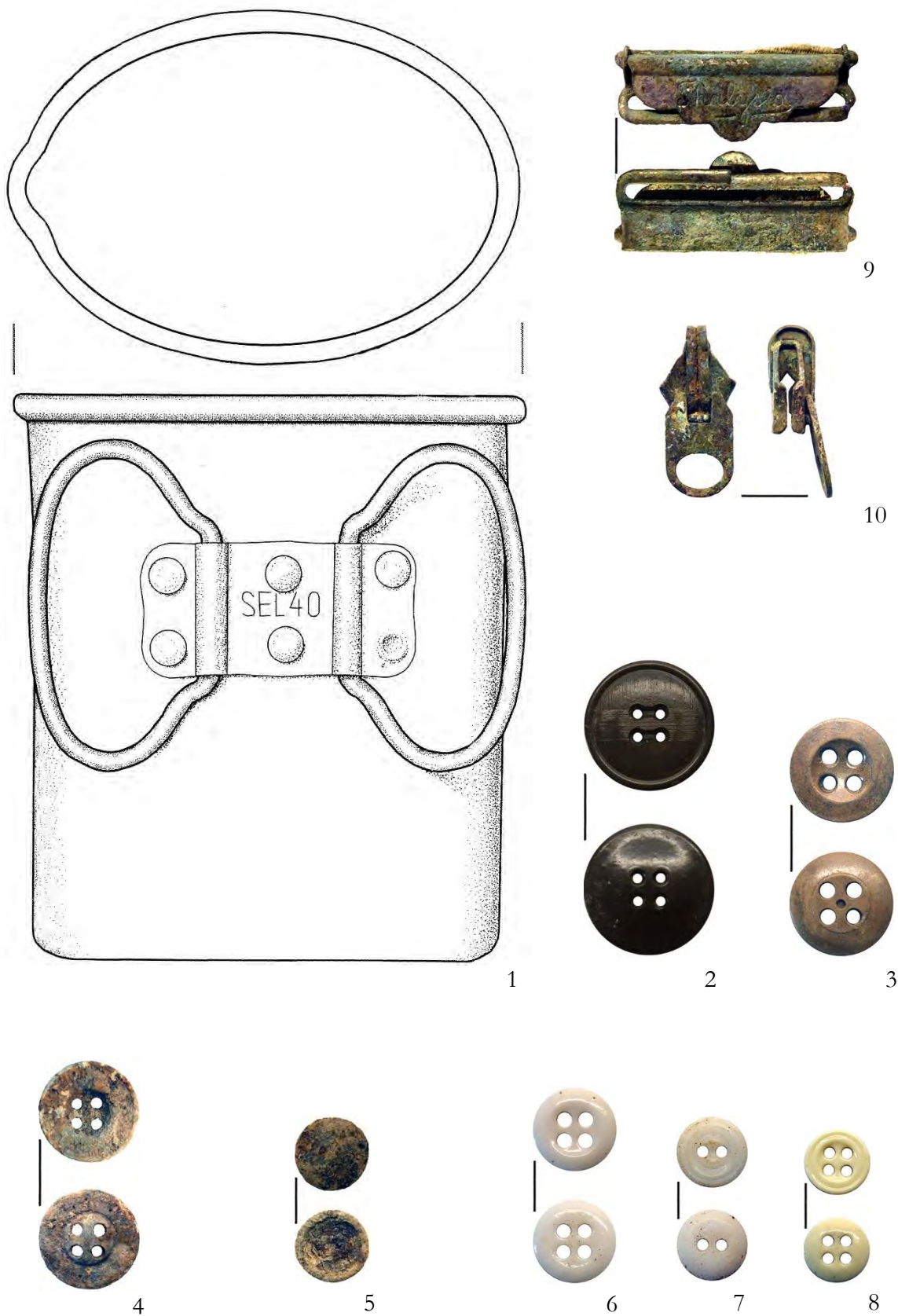

Tabla 8. Zakriž. 1-8 = M. 1 : 1.

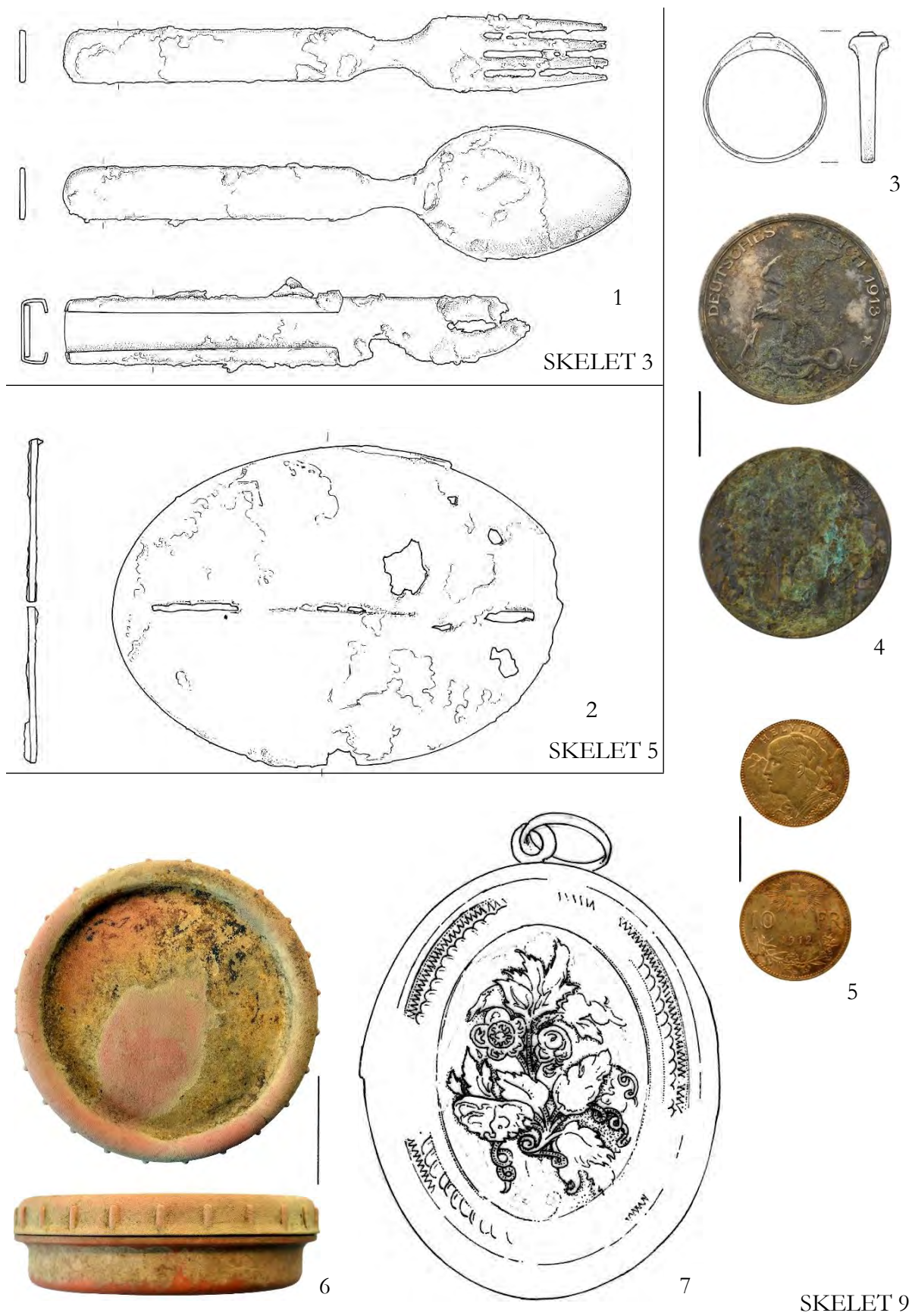
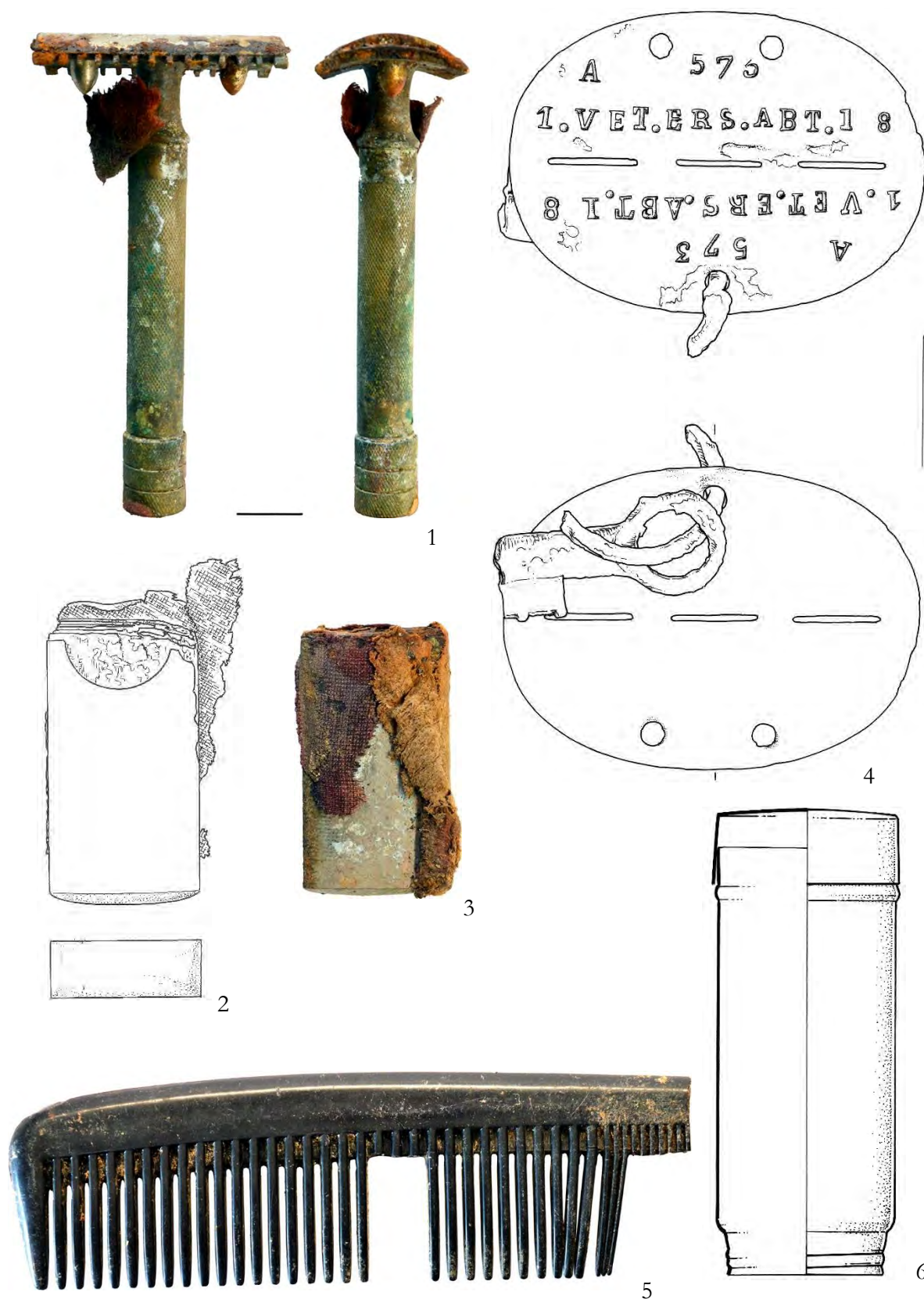

Tabla 9. Zakriž. 1-2 = M. 1 : 2; 3-6 = M. 1 : 1; 7 = M. 2 : 1.

SKELET 4

Tabla 10. Zakriž. 1-6 = M. 1 : 1.

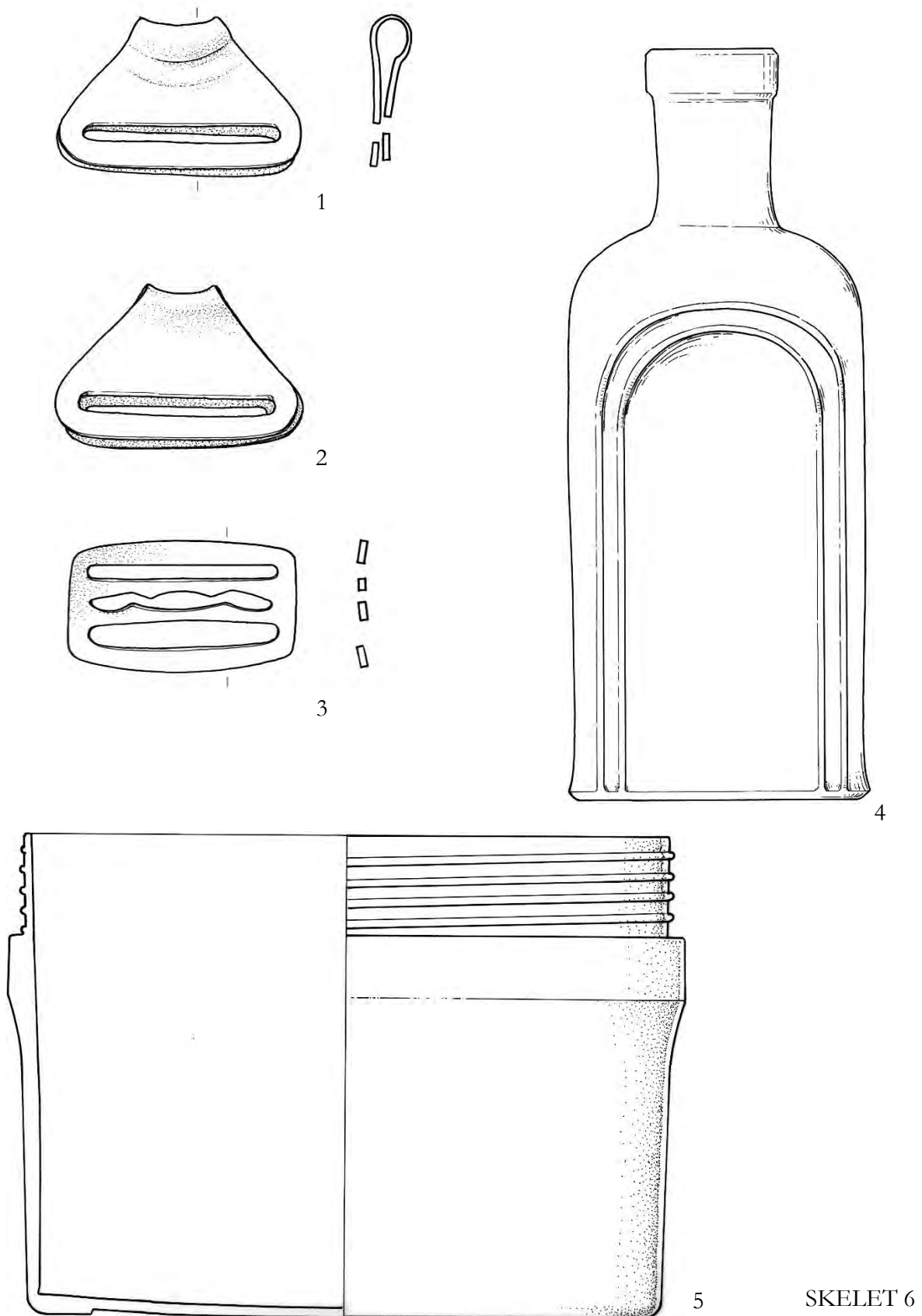

Tabla 11. Zakriž. 1-5 = M. 1 : 1.